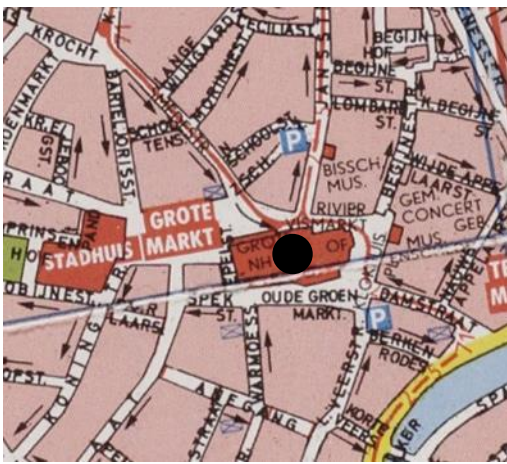

Grote Kerk /Sint Bavo Kerk

Inhoudsopgave

1	Oorsprong en voorgangers van de Grote Kerk/Sint Bavokerk	4
2	Bouw van het huidige kerkgebouw	5
2.1	Algemeen.....	5
2.2	Bouw van het koor	7
2.3	Bouw van het transept en het middenschip	9
2.4	Bouw van de toren(s)	12
3	Verbouwingen en restauraties	15
3.1	Vonthuis(Vontkapel, doopkapel).....	15
3.2	Kerkwinkeltjes/kerkhuisjes.....	15
3.3	Portalen	16
3.4	Consistoriekamer en herenkantoor.....	16
3.5	Kerkvoogdenkamer	17
3.6	Vishal	17
3.7	Eerste grote restauratie.....	17
3.8	Aanpassingen 1 ^e helft 20 ^e eeuw.....	19
3.9	Restauratie toren 1964-1969	19
3.10	Restauratie kerk(zonder toren) 1981-1985	21
3.11	Restauratie toren 1999-2002	23
3.12	Nieuwe ingang.....	24
3.13	Restauratie koor 2018-2020	24
3.14	Lichtkunstwerk uit 2020	25
4	Belangrijke interieuronderdelen	25
4.1	Orgel	28
4.2	Koorhek	32
4.3	Koorbanken	33
5	Bibliografie uitgebreid	35

Link naar website van de Grote Kerk /Sint Bavo Kerk: <https://www.bavo.nl/>

Locatie: Grote Markt

NL-HlmNHA_53000422_K ; R. de Hooghe ; 1688 ; Grote Kerk met links het Klokhuis. De Grote Kerk heeft nog westgevel met het eind 16^e eeuwse raam.

NL-HlmNHA_54009070 ; ? ; 1880 ; Grote Kerk op het moment, dat de grote restauratie al 5 jaar bezig was, maar aan de buitenkant nog nauwelijks iets veranderd was. Let vooral op westgevel. Uitsnede !

NL-HlmNHA_54VH1273 ; ? / P. van Cittert & Zonen ; 1899-1901 ; Grote Kerk met gerestaureerde westgevel en al aangebrachte balustrades langs de hoge daken. De lage daken hebben nog geen balustrade!

DSC_3905 ; AV ; 23-9-2016 ; Vergelijkbare situatie als foto links.

NL-HlmNHA_53001696_01_K ; V.J. van der Vinne ; 05-1801 ; Toren Grote Kerk tijdens brand op 22-5-1801

DSC_00019255 ; AV ; 18-4-2019 ; Toren Grote Kerk tijdens kermis vanuit het reuzenrad. Uitsnede !

DSC_3913 ; AV ; 23-9-2016 ; Gezicht richting noordwest op de Grote Kerk vanuit de Damstraat. In het midden de torenachtige sacristie

Dit artikel is grotendeels gebaseerd op het boek "Het Grote Bavoboek" (bibliografie: (Hengst, et al., 2021)). Tot voor kort was er lange tijd een grote hoeveelheid literatuur over de Grote Kerk. Dit in september 2021 verschenen Grote Bavoboek biedt de allernieuwste inzichten en geeft een gedetailleerd totaal overzicht van alles wat je maar bij de Grote Kerk bedenken kunt. Hiermee is in feite bijna alle overige literatuur over de Grote Kerk voor de gemiddelde burger overbodig geworden. Vandaar de keuze voor dit boek en heb dan ook met het schrijven van dit artikel gewacht tot het verschijnen van dit boek. Gezien de kolossale omvang van dit boek, namelijk zo'n 650 pagina's, heb ik hier een persoonlijke keus gemaakt. Hierbij heb ik de algemene lijn van mijn artikelen gevolgd, door de nadruk op de gebouwde omgeving te leggen.

1 Oorsprong en voorgangers van de Grote Kerk/Sint Bavokerk

De oorsprong van de Grote Kerk, ook wel genoemd Grote of Sint Bavokerk / Sint Bavokerk, gaat terug tot de 10^e eeuw. Een precieze stichtings-/bouwdatum is niet bekend, maar de oorsprong ligt in de kapel, die behoorde bij de Hof van de Graven van Holland. Ook van deze Hof (de kern hiervan ligt ongeveer ter plekke van het huidige stadhuis) is de stichtingsdatum niet precies bekend. Vermoedelijk was deze Hof er al in het midden van 10^e eeuw. Rond het jaar 975 is de heilige Bavo in de regio Haarlem terecht gekomen. Dit door toedoen van Graaf Dirk II. Hij is opgegroeid aan het Hof van Graaf Arnulf in Gent, waar de heilige Bavo vereerd werd. Rond 950 trouwde hij met Hildegard, dochter van deze graaf. Tussen 960 en 975 liet Dirk II in Egmond een klooster en een abdijkerk bouwen. Nadat dit gereed kwam liet hij uit Gent een aantal monniken overkomen. Vermoedelijk rond deze tijd liet het echtpaar een reliek van deze heilige Bavo naar Haarlem en naar Egmond komen. De hofkapel in Haarlem is toen gewijd aan deze heilige Bavo. Er is bekend, dat deze daarvoor gewijd was aan de Heilige Maria ter Hemelopneming. Dit kwam je in de vroege middeleeuwen vaak tegen bij een hofkapel. Mogelijk dat de oorsprong van de Grote Kerk dan ook terug gaat tot de eerste helft van de 10^e eeuw. Veel eerder kan niet, omdat de dynastie van de Graven van Holland pas aan het eind van de 9^e eeuw ontstaan is. Mogelijk is al in de 11^e eeuw uit deze hofkapel een parochiekerk ontstaan. Waarschijnlijk was deze kapel al vroeg in zijn bestaan eigendom van de graven van Holland.

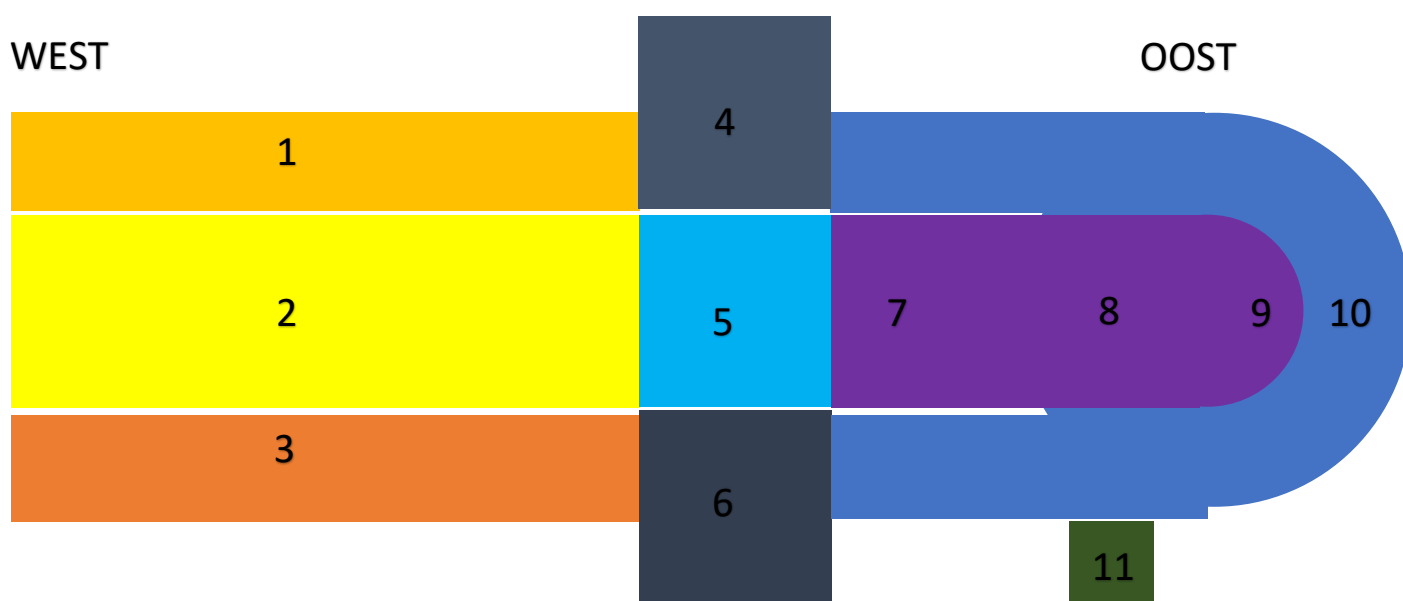
De bouwkundige ontwikkelingen van deze hofkapel vanaf zijn ontstaan zijn niet bekend. Bij recente opgravingen in de Grote Kerk is gebleken, dat het huidige kerkgebouw een veel kleinere stenen voorganger gehad heeft. In eerste instantie dacht men, dat deze voorganger een romaanse kerk geweest moest zijn. Uit deze opgravingen bleek echter, dat het een gotische kerk uit de 13^e eeuw geweest moest zijn. Wel waren er waarschijnlijk nog verschillende bouwfasen in deze 13^e eeuw. Vanuit de constructie van het gevonden 13^e-eeuwse muurwerk, diverse sarcophagen, sarcofaagdeksels, botresten en een stukje tegelvloer is bij deze laatste opgraving gebleken, dat deze 13^e-eeuwse kerk een stenen voorganger gehad heeft. Ook uit diverse historische geschriften blijkt dit. Hoe deze voorganger van de 13^e-eeuwse kerk er uitgezien heeft en hoe die voortgekomen is uit de oorspronkelijke hofkapel, is niet bekend.

2 Bouw van het huidige kerkgebouw

2.1 Algemeen

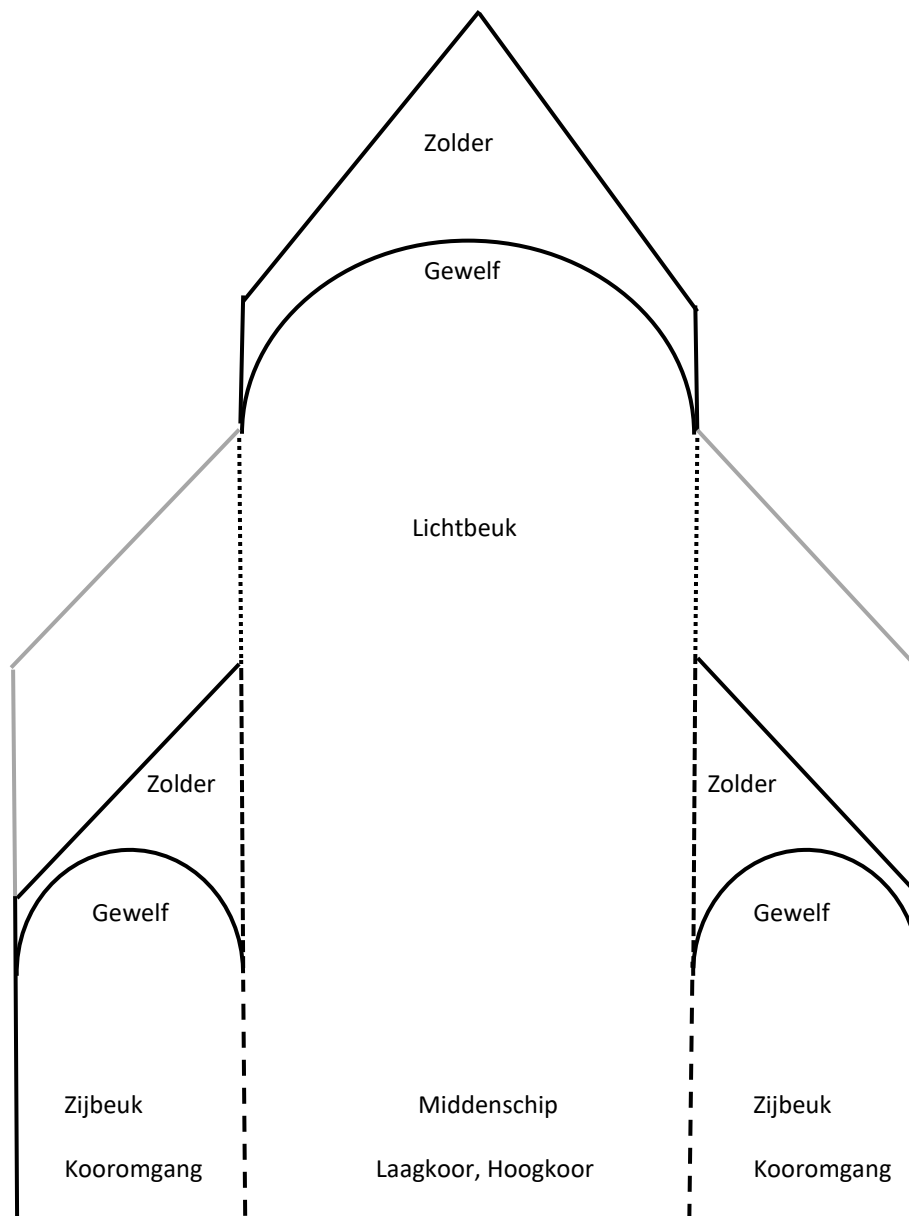
Schematische weergave van de plattegrond van een middeleeuwse kruiskerk.

Dit is het type kerk van de Grote Kerk. Naast de kruiskerk zijn er nog andere typen kerk, maar die zijn in dit geval niet van toepassing.

1. Noorderzijbeuk (kan aan westzijde een toren hebben, samen met eentje aan zuiderzijbeuk een paar vormend, maar de Grote Kerk heeft dit niet)(kan aan buitenzijde veel kapellen hebben. Bij de Grote Kerk enkele)
2. Middenschip (Kan aan westzijde één enkele grote toren hebben, maar de Grote Kerk heeft dit niet)
3. Zuiderzijbeuk (kan aan westzijde een toren hebben, samen met eentje aan de noorderzijbeuk een paar vormend, maar de Grote Kerk heeft dit niet)(kan aan buitenzijde veel kapellen hebben. Bij de Grote Kerk enkele)
4. Noordertransept (noorderdwarschip)
5. Kruising (viering) (kan geen, kleine of grote toren hebben. De Grote Kerk heeft een grote toren)
6. Zuidertransept (zuiderdwarschip)
7. Laagkoor
8. Hoogkoor
9. Hoogaltaar
10. Kooromgang. (kan aan buitenzijde veel kapellen hebben , maar bij de Grote Kerk in beperkte mate)
11. Sacristie

Schematische dwarsdoorsnede over middenschip, laagkoor of hoogkoor

- Luchtbogen, niet uitgevoerd bij de Grote Kerk
- - - - - Bogengalerij (arcade)
- - - - - Zone met galerij (triforium)
- Ramen in lichtbeuk

Het huidige kerkgebouw is in een drietal grote bouwfases tot stand gekomen. Elk van deze grote bouwfases bestond weer uit een serie kleinere bouwfases. De eerste grote bouwfase was die van het huidige koor, de tweede bouwfase die van het schip/transsept/viering en de derde bouwfase die van de toren. Het huidige kerkgebouw is in verschillende opzichten bijzonder te noemen. Allereerst de afmetingen: in de tijd van de bouw was Haarlem een stadje van niet meer dan 8000 inwoners. Een veel kleinere kerk had toch ook volstaan? Mogelijk, dat het ermee te maken heeft, dat men om een bestaande kerk heen gebouwd heeft. De Grote Kerk is als parochiekerk gebouwd. Mogelijk heeft de grootte van de kerk te maken met het feit, dat Haarlem en

omringende dorpen, afgezien van het kleine Begijnhof, maar uit één parochie(kerkgemeente) bestond, terwijl vergelijkbare steden uit meerdere parochies bestonden. Het antwoord op het waarom van de enorme omvang van de Grote Kerk zullen we nooit precies te weten komen. Ook is het koor ongewoon groot. Daarnaast heeft de kerk een totaal unieke toren qua constructie en formaat. Bovendien: veel kerktorens werden nooit voltooid. Ook is de wijding aan een regionale heilige uit Vlaanderen niet echt gewoon.

Van de bouw van het koor zijn nauwelijks geschriften bewaard gebleven. Wel zijn enkele afdelingen bekend. Van de overige onderdelen zijn met enkele hiaten veel kerkmeestersrekeningen bewaard gebleven. Dit is een soort financiële boekhouding, waarin meestal niet vermeld staat op welk onderdeel van de kerk de financiën betrekking hebben. De bouw van de kerk is in kleine stapjes verlopen, waardoor er in het hele gebouw veel bouwsporen en bouwnaden aanwezig zijn. In de loop der eeuwen is er het nodige gerepareerd en gerestaureerd, waardoor er helaas de nodige bouwsporen / bouwnaden, waaruit men de bouw van de kerk kan afleiden, verdwenen zijn. Dit geldt met name voor de zichtbare gedeelten van de kerk. Op de zolders van de kerk echter, de niet zichtbare gedeelten, heeft men gelukkig nog veel bouwsporen en bouwnaden aangetroffen. Bouwsporen zijn bijvoorbeeld uitpuilende cementlagen op plekken, waar men de voegen niet kon afwerken, lassen/verbindingen in balken, gaten in de muren voor de plaatsing van steigerbalken, verschil in steensoort etc. etc.. Door nu de kerkmeestersrekeningen en gevonden bouwnaden en bouwsporen te combineren heeft men veel duidelijkheid over de gang van zaken verkregen. Ook heeft men met behulp van dendrologisch onderzoek van een aanzienlijk deel van de kapconstructie de ouderdom kunnen achterhalen. Hierdoor heeft men toch een goed beeld kunnen verkrijgen hoe de concrete bouw van de huidige kerk zijn beslag heeft gekregen.

De kerk is in een aantal korte bouwfases tot stand gekomen. Zo had men zo min mogelijk last van de bouw in de kerk zelf. De kerk was immers een belangrijk gemeenschapscentrum, dat zoveel mogelijk in bedrijf moest zijn. Als men de bouw van deze kerk bekijkt, moet men in het achterhoofd houden, dat de technische mogelijkheden toen beperkt waren. Men had wel diverse soorten hijswerktuigen, maar niet zoals nu. Bovendien moesten alle bouwmaterialen per zeilboot van ver aangevoerd worden. Veel natuursteen was afkomstig uit groeven in de omgeving van Brussel en Bad Bentheim in Duitsland. Baksteen kon bijvoorbeeld uit Utrecht komen. Veel eikehout kwam bijvoorbeeld uit Twente en het aangrenzende graafschap Bentheim in Duitsland. En dat allemaal per kleine zeilboot naar Haarlem!

Er werd veel gebruik gemaakt van geprefabriceerd natuursteen. Dit werd bij de groeve al op maat gemaakt en voorzien van merktekens om in Haarlem op de juiste plek neergezet te kunnen worden. Op deze wijze hoefde men veel minder materiaal te vervoeren, waardoor transport veel goedkoper werd. Ook werden hierdoor de bouwkosten in Haarlem beperkt, doordat men daar veel minder werklieden nodig had en de bouw veel sneller kon gaan.

2.2 Bouw van het koor

Het begin van het huidige kerkgebouw ligt in het koor. Dit is in een viertal aantal bouwfases in korte tijd (waarschijnlijk rond de 20 jaar) tot stand gekomen. Op zich al een bijzonderheid, gezien de omvang van het koor. Na de bouw volgden nog enkele verbouwingen.

Allereerst is men begonnen met een klein gedeelte van de buitenmuren van het noordelijk deel van de kooromgeving. Daarna heeft men de bogengalerij gebouwd. Als eerste begon men met het

noordwestelijke deel ervan, daarna ging men oostwaarts en vanaf het uiteinde weer westwaarts om het zuidelijk deel te voltooiën. Vervolgens werden de buitenmuren voltooid, te beginnen in het zuidwesten, waarna men naar het oosten toeging en vanaf het uiteinde van de kerk weer werkend naar het westen om de noordkant ervan te voltooiën. Waarschijnlijk vond de bouw van deze fase plaats in de jaren 80 van de 14^e eeuw en werd deze fase rond 1390 voltooid. De bogengalerij is gebouwd rond het koor van de 13^e-eeuwse voorganger. Zo kon in het oude kerkgebouw de eredienst doorgaan, terwijl aan de nieuwe kerk gewerkt werd.

De volgende fase bestond uit de bouw van de triforiumzone boven op de bogengalerij en de daken bovenop de kooromgang. Deze fase moet in 1396 voltooid zijn. Waarschijnlijk aansluitend zijn toen de gewelven van de kooromgang aangelegd.

Daarna kwam de lichtbeuk aan de beurt. Om onbekende redenen zijn er toen geen gewelven aangelegd, waardoor men van binnenuit direct in de kap van het koor kon kijken. Wel is alles zo gebouwd, dat in een later stadium alsnog stenen gewelven met bijbehorende luchtbogen om de gewelven te stutten aangelegd zouden kunnen worden. Vanuit mijn (stede)bouwkundige achtergrond weet ik nog, dat zo'n lichtbeuk een zeer praktische functie heeft. Op deze wijze kon het daglicht tot in het midden van het gebouw doordringen. Dit heeft een constructie-technische achtergrond. Tot eind 19^e / begin 20^e eeuw was men technisch niet in staat platte daken en daklichten te maken. Door de diep gelegen delen van een breed gebouw hoger op te trekken dan de rest kon men daarin zijramen maken, waardoor het daglicht toch in het midden van het brede gebouw kon doordringen. (N.B. : in een andere type kerkgebouw uit die tijd heeft men dit probleem opgelost, door zowel de zijbeuken als het middenschip tot gelijke grote hoogte optrekken, waardoor in de zijbeuken zeer hoge ramen geplaatst konden worden. In zijn algemeenheid is dat type kerk toch een stuk lager dan de Grote Kerk). Uit onderzoek van de dakconstructie van de lichtbeuk van het koor, bleek dit dak uit 1398 te dateren. Dit is dus slechts een paar jaar na de voltooiing van de triforiumzone. Dit getuigt van een extreme bouwsnelheid, vooral als je bedenkt, dat het hier gaat om één van de grootste middeleeuwse daken van Nederland en veel muurwerk. In 1400 moet het nieuwe koor gebruiksklaar geweest zijn, omdat toen het nieuwe hoogaltaar besteld werd. Waarschijnlijk moest er toen nog wel het een en ander aan het interieur afgewerkt worden.

Omdat het nieuwe koor veel hoger was, dan het bestaande kerkgebouw waar het tegen aangezet werd, was er aan de westkant van het nieuwe koor een stenen gevel om het geheel goed af te sluiten. Aan weerskanten daarvan was een traptorentje. Bij de bouw van de viering en de transepten is deze westgevel verdwenen evenals de delen van de traptorentjes, die boven de dakrand uitstaken.

Tenslotte verrezen er een aantal noodzakelijke bijgebouwen aan de buitenkant van de kooromgang. Allereerst is daar de sacristie aan de zuidkant van de kooromgang, vlakbij het hoogaltaar. In de sacristie werden noodzakelijke attributen voor de viering van de mis op het hoogaltaar bewaard. Hierbij moet men denken aan gewaden, boeken, vaatwerk etc. etc.. Het vervulde ook de functie van kleedruimte voor priesters, koorzangers etc.. Aan de buitenkant valt het op door zijn torenachtige bouw. De precieze bouwtijd heeft men niet kunnen achterhalen maar dat moet kort na de ingebruikname van het koor rond 1400 geweest zijn. Er is ook een librije geweest. Een librije is de bibliotheek, waar de boeken van de kerk bewaard werden. Lange tijd heeft men gedacht, dat deze gevestigd was op de bovenetage van de sacristie. Dit blijkt echter niet te kloppen, maar waar die dan wel geweest is, is tot op heden niet duidelijk. Tenslotte zijn er nog aan de noord en zuidzijde toegangsportalen gebouwd. Door latere verbouwingen en functieverandering zijn die nauwelijks nog als zodanig herkenbaar.

Enkele tientallen jaren na het gereedkomen van het koor kwamen aan de oostzijde constructieve problemen aan het licht. De oostkant van het koor staat aan de rand van de zandrug, waarop de binnenstad van Haarlem grotendeels gebouwd is. Mogelijk is de ondergrond hier slapper dan de

rest waardoor er toch scheuren in de dikke muren aldaar ontstaan zijn. Men heeft deze problemen opgelost door binnenin de kooromgang 2 extra steunkolommen met bijbehorende lage bogen te bouwen, waardoor de kooromgang ter plekke in een aantal vakken onderverdeeld is. Ook heeft er op de nok van het dak aan de westzijde van het nieuwe koor geruime tijd een klein torentje gestaan. Men noemt zoiets een dakruiter. Wanneer precies, dat gebouwd is weet men niet, maar waarschijnlijk begin 15^e eeuw. Een vijftigtal jaar later is dat torentje vernieuwd. Deze dakruiter is begin 16^e eeuw gesloopt in verband met de bouw van de toren op de viering van de kerk.

De vormgeving van het koor is gezien de bouwperiode uniek te noemen. In zijn algemeenheid streefde men in die tijd naar ranke elegante open constructies. Het koor van de Grote Kerk heeft echter een zeer robuuste en massieve vormgeving met extreem dikke muren. Ook de detailvormgeving van de bogengalerij wijkt nogal af van wat toen gebruikelijk was. Uit alles blijkt, dat deze robuuste vormgeving van het begin af aan de bedoeling is geweest. De bouwmeester van het koor is niet bekend, maar de gedachten gaan uit naar Engelbrecht van Nijvel, die enkele jaren daarvoor ook het stadhuis van Haarlem gebouwd zou hebben. Maar meer dan een enigszins gefundeerd vermoeden is het niet. Het grootste deel van het natuursteen is in geprefabriceerde vorm aangeleverd. Met behulp van allerlei merktekens konden de onderdelen op de bouwplaats op de juiste plek neergezet worden.

Zoals gezegd heeft men het huidige koor gebouwd rondom het veel kleinere koor van de 13^e-eeuwse voorganger van de huidige kerk. Een precieze datum van de sloop van het oude koor is niet bekend. Het nieuwe koor is rond 1400 in gebruik genomen, zodat de sloop van het oude koor op zijn laatst enige jaren hiervoor moet hebben plaatsgevonden.

2.3 Bouw van het transept en het middenschip

Na de voltooiing van het koor en voorafgaand aan de start van de bouw van de transepten en het middenschip werden er nog de nodige reparaties aan het koor en de oude kerk verricht. Ook werden er nog een paar aanbouwen aan het koor geplaatst en werd er zelfs aan de oude kerk nog een nieuwe doopkapel(vontkapel) gebouwd. Bij de bouw van het nieuwe schip is deze nieuwe doopkapel geheel gesloopt en vervangen door een nog weer nieuwere doopkapel. Er is geen duidelijke verklaring voor deze merkwaardige gang van zaken: was men oorspronkelijk niet van plan de kerk verder te vergroten en te vernieuwen en het te doen met de oude kerk, waren er financiële problemen? We weten het niet.

Evert Spoorwater was de bouwmeester van de nieuwe transepten en het nieuwe middenschip. Tot aan zijn dood in 1474 of 1475 heeft hij er aan gewerkt. Hij behoort tot de belangrijkste bouwmeesters in de Nederlanden in de 15 en de 16^e eeuw. Hij had vele projecten onder handen, zoals de kathedraal in Antwerpen en de Grote Kerken in Bergen op Zoom en Dordrecht.

De volgorde van de bouw van de verschillende onderdelen van de nieuwe transepten en het nieuwe middenschip week af van die van het koor. De bouw van de transepten en het middenschip kent vier grote bouwfasen, die elk weer in kleine fasen onderverdeeld zijn.

In 1445 (45 jaar na de voltooiing van het koor) is men daadwerkelijk begonnen met de **eerste**

bouwfase van de bouw van de transepten en het middenschip. Als eerste werd het noordertransept gebouwd tot een hoogte van de buitenmuren van de kooromgang en vervolgens voorzien van een tijdelijk dak. Op een zelfde wijze werd toen het zuidelijke transept gebouwd. Rond 1455 waren deze transeptdelen klaar en voorzien van een tijdelijk dak. Het zuidelijke transept week in zoverre van het noordelijke af, dat er aan de westzijde de Heilig Grafkapel geïntegreerd werd en aan de oostzijde al rekening gehouden werd met de bouw van de Brouwerskapel. Deze kapel werd van ongeveer 1455-1471 gebouwd en lag in feite net buiten de nieuwe kerkonderdelen. Deze Brouwerskapel ligt namelijk aan het zuidwestelijke uiteinde van de kooromgang, weliswaar tegen de oostkant van het nieuwe zuidertransept aan.

In de tijd van de bouw van de Brouwerskapel ging men direct na de bouw van het noorder- en zuidertransept gewoon door met de bouw van het nieuwe schip met zijbeuken rondom de bestaande kerk. Allereerst werden de buitenmuren van de noorder- en zuiderzijbeuk en de nieuwe westgevel gebouwd rondom de bestaande kerk. In die tijd kon de dienst in de bestaande kerk dus gewoon doorgaan. Tegelijkertijd werd in de zuidgevel een nieuwe doopkapel (vontkapel) geïntegreerd. Al dit werk moet rond 1471/1472 voltooid zijn. Nu was het noodzakelijk de oude kerk te slopen om met het nieuwe schip verder te kunnen gaan. De oude kerk moet rond 1471 gesloopt zijn.

Nu begon de **tweede bouwfase**. Als eerste werd de noordelijke bogengalerij met een stukje van het noordertransept gebouwd. Direct daarop volgde de zuidelijke bogengalerij met een stukje van het zuidelijke transept. Aansluitend werd op deze galerijen een stukje muur gebouwd tot de hoogte van het muurwerk van de zijbeuken, dat er al stonden. Kort daarop werden de muren van de triforiumzone van het middenschip gebouwd tot vlak onder de plek waar later de ramen van de lichtbeuk zouden komen. Daarop werden de daken van de zijbeuken gebouwd. In 1474 ontstonden daken van de noorder zijbeuk en in 1475 de daken van de zuidelijke zijbeuk met het dak op de nieuwe doopkapel (vonthuis). Daarna ging men verder met de lichtbeuk en het dak van het middenschip. Precieze data zijn niet bekend, maar dat moet eind jaren 70 van de 15^e eeuw voltooid zijn. In die tijd moeten ook de daken van het noordertransept en zuidertransept voltooid zijn. Hierdoor ontstond de ongewone situatie, dat de transeptarmen een stuk lager waren dan het middenschip. De reden hiervan is onbekend. Dat dit toch zo de bedoeling was, is gebleken uit muurwerk in de latere verhoging van het zuidertransept. Hier blijkt het muurwerk van het middenschip boven dit dak voorzien te zijn van de hele dure natuurstenen bekleding, zoals de rest van de lichtbeuk en het deel binnen de zolder heeft deze bekleding niet.

Een complicatie is nog het feit, dat rond 1475 de bouwmeester Evert Spoorwater overleden is. Mogelijk dat een neef van hem de opvolging verzorgde. Tot 1502 zijn er geen namen van bouwmeesters bekend. Als Spoorwater de plannen al goed uitgewerkt had, was het mogelijk om de plannen toch te voltooien. Vreemd is dan wel, dat er geen bouwcoördinator rond die tijd bekend is en dat terwijl er in die periode juist zoveel werk verricht moest worden.

In vroeger tijden fungeerden kerken en hun torens als uitzichtpunt voor stedelijke wachters, omdat deze gebouwen altijd ver boven de overige bebouwing uitstaken. Door de sloop van de toren van de oude kerk was er geen uitzichtpunt meer. Als vervanging is een nieuwe wakerszolder gebouwd op de zolder van de kooromgang, die grenst aan het noordertransept. De wachters moesten toen via dakvensters en een houten looppad over de kapbalken van de gewelven van de kooromgang de stad in de gaten houden. Ook kwam hier het uurwerk te staan, dat afkomstig was van de gesloopte westtoren. De wijzerplaat kwam ergens tegen een gevel bij deze zolder te hangen. De wakerszolder bestond uit verschillende vertrekken, die verwarmd konden worden. Bij de bouw van de nieuwe toren kwam de functie van deze zolder te vervallen.

Deze tweede bouwfase werd afgerond door de bouw van de stenen gewelven in de noorder- en zuiderzijbeuk in de jaren 1481-1486 en de plaatsing van stenen balustrades in de triforiumzone aan de binnenkant van het middenschip.

De **derde bouwfase** begon al tijdens de bouw van de gewelven van de noorder- en zuiderzijbeuk. Men trof al in 1481 de voorbereidingen voor de ophoging van het zuidelijk transept tot de hoogte van het al bestaande koor en middenschip. Dat betekent, dat men kort na de voltooiing van de daken van het zuidelijk transept de plannen rigoureuus omgegooid heeft. Het waarom is niet bekend. In 1486 al werd het hoogste punt van het nieuwe dak van het zuidertransept bereikt. Waarschijnlijk is het zuidertransept voltooid in 1488, omdat toen het beeld van Sint Bavo bovenin de topgevel van het zuidertransept beschilderd werd. Ondertussen was men ook al begonnen met de ophoging van het noordertransept. Dit is waarschijnlijk in 1496 voltooid, omdat men dan berichten heeft over het houwen en verven van het Mariabeeld bovenin de topgevel van het noordertransept en het maken van de venstertraceringen daarvoor en de afbraak van de steigers. Hierna zijn er geen berichten meer over het noordertransept.

In deze periode werd ook het zuidelijk portaal gebouwd. N.B. : Dit is niet het huidige portaal in het zuidertransept, maar een uitbouw westelijk ervan. Het zuidelijk portaal fungeert nu als predikantenkamer. Het bijzondere eraan is dat er een grote kelder onder ligt. Men weet niet waarvoor deze kelder gediend heeft.

Ook verrezen er aan het eind van de 15^e eeuw enkele kleine aanbouwen aan de kerk.

Na de ophoging van de transeptarmen kon men beginnen met de bouw van de toren. Allereerst werd hiervoor een gewelf over de viering gebouwd. Aangezien de viering rechthoekig van vorm was en de toren een achthoekige vorm moest krijgen, vindt men boven dit vieringsgewelf allerlei uitkragingen van het metselwerk om vanuit deze rechthoek tot een achtkant te komen. Het gewelf van de viering moet in 1500 gereed gekomen zijn. Mogelijk is dit al een ontwerp van de man die vanaf 1501 als bouwmeester van de vieringtoren genoemd wordt: Cornelis De Wael. Ook hij was een belangrijke bouwmeester. Zo was hij lange tijd meester van de bouwloods van de Domkerk in Utrecht. Dit was één van de meest prestigieuze kerken in de Nederlanden. Cornelis De Wael kwam in 1505 te overlijden en werd opgevolgd door Anthonis II Keldermans uit Mechelen. Dat was een zeer bekende bouwmeester. Waarschijnlijk al in 1503 kwam de stenen vieringstoren boven de hoge kerkdaken uit en werden daar nieuwe klokken in geplaatst die tussen 1500 en 1503 gegoten waren. Ondanks interne verstevigingen in de bouwconstructie bleek de toren veel te zwaar. Er ontstond forse scheurvorming in de zuidelijke lichtbeuk van het koor en leidde tot een scheefstand van de noordoostelijke vieringspijler. In 1506 heeft Anthonis samen met zijn zoon Rombout de plannen voor de toren aangepast. Dit verhielp de problemen echter niet. Zodoende was men genoodzaakt bouw van de toren die 1507 te stoppen en van 1514-1518 werd de toren bijna volledig gesloopt. Alleen de basis direct boven het vieringsgewelf bleef bestaan. Hoe deze toren eruitzag weten we niet. Een hardnekkige legende verhaalt ervan, dat van het sloopmateriaal de Bakenessertoren gebouwd is. Dat klopt echter helemaal niet. Van 1519-21 is de huidige toren gebouwd. Rond 1502 lijkt men begonnen te zijn met voorbereidingen voor de bouw van de stenen gewelven in het koor en het middenschip. Die zijn echter nooit uitgevoerd. Het waarom is niet bekend. Misschien was men bang geworden door de problemen met de stenen vieringtoren, misschien waren de kosten te hoog?

Zo komen we nu aan bij de **vierde bouwfase** van middenschip en transeptarmen. Zoals hiervoor al gezegd heeft men in 1502 al enige voorbereidingen getroffen voor de bouw van de stenengewelven in koor en middenschip. Pas in de jaren 20 van de 16^e eeuw heeft men gekozen voor een veel lichtere houten overwelling. Hiervoor had men ook geen kostbare voorzieningen nodig zoals alle luchtbogen aan de buitenkant van de kerk om de druk van een stenen overwelling op te vangen. Van 1529-1533 zijn de gewelven in het koor aangelegd. De gewelven in het middenschip zijn aangelegd van 1535-1538. In het verleden is vaak gezegd dat deze gewelven van cederhout zijn. Dit klopt niet. De gewelven bestaan uit eikenhout. De gewelven zijn een nabootsing van stenen gewelven. Een stenen gewelf is een sterke zelfdragende constructie,

houten gewelven zijn dat niet. Vandaar dat allerlei onderdelen van de houten gewelven hangen aan ijzeren ankers, die vastgemaakt zijn aan de kapconstructie. Het koor heeft een wat ander stervormige gewelf dan het middenschip. Vermoedelijk vloeien deze stergewelven voort uit het ontwerp van de niet uitgevoerde stenen gewelven. Dit blijkt uit aansluitingen tussen de houten gewelven en het steenwerk van de viering, waarin men al vooruitliep op de stenen gewelven.

Tenslotte verrezen er nog enkele aanbouwen aan de kerk. Rond 1520 werd een toegangsportaal aan de oostzijde van het koor gebouwd. Blijkens de uitvoering van de deur vanuit dit portaal naar het koor zelf, dateert deze deur al van veel eerdere datum. Maar deze deur behoorde niet tot de oorspronkelijke uitvoering van het koor. In de jaren 1530-1533 werd het noordelijke toegangsportaal tot het koor verbouwd tot Mariakapel. Tenslotte verrees er de grote Kerstkapel tussen de oostmuur van het noordertransept en de nieuwe Mariakapel. Deze Kerstkapel is qua omvang en aansluiting op de rest van de kerk vergelijkbaar met de Brouwerskapel aan de tegenover gezeggen zijde van het koor. Alleen is het dak bij de Kerstkapel volledig anders uitgevoerd dan bij de Brouwerskapel. Door de bouw van de Kerstkapel kon de aldaar gelegen opgang tot zolder van de Mariakapel niet meer gebruikt worden. Zodoende verscheen er aan de andere kant van de Mariakapel een traptorentje om op de zolder ervan te kunnen komen. De Kerstkapel werd gebouwd voor het Kerstmisgilde, dat de geboorte van Christus vereert. De voorbereidingen voor de bouw van deze kapel vonden plaats in 1553 en 1554. De kapel was al in 1557 gereed en een jaar later kreeg men toestemming om het altaar naar deze nieuwe kapel te verplaatsen. Een Haarlemse burgemeester uit die tijd heeft de bouwkosten geheel zelf betaald. Opmerkelijk is nog, dat deze kapel geheel in laatgotische stijl is uitgevoerd, terwijl de renaissance al lang zijn intrede gedaan had. Opmerkelijk nog is in dit kader, dat de buitenkant een renaissance balustrade bezit. Mogelijk is dit een latere toevoeging. Het Kerstmisgilde bestond al lange tijd en was al in de 14^e eeuw opgericht. Het had al lange tijd een eigen altaar aan de noordzijde van de kooromgang.

2.4 Bouw van de toren(s)

Waarschijnlijk zullen de nodige moderne mensen zich afvragen waarom er in vroeger tijden zo'n grote, dure en ingewikkelde toren gebouwd werd. In die tijd waren kerktorens sterk symbolisch voor de religie en de stad. In die tijd was een stad vele malen meer een religieuze en sociale eenheid dan vandaag de dag. Daarnaast hadden ze een aantal hele praktische functies. In die tijd hadden de meeste mensen geen klok in huis en polshorloges en mobieltjes waren al helemaal onbekend. Brandweerkazernes en telefoon bestonden ook helemaal niet. Zodoende gaven de wijzerplaten op de toren zichtbaar de tijd aan en de klokken hoorbaar de tijd aan, want die wijzerplaten waren lang niet overal te zien. Daarnaast werden allerlei zaken in het dagelijks leven door klokgelui vergezeld. Denk hierbij aan overlijden van mensen, maar ook het sluiten van de stadspoorten. Doordat de kerktoren meestal het hoogste punt in de stad was, kon men vandaaruit makkelijk de toen veel kleinere stad gadeslaan en bij vermoed onraad (rookwolken = brand) alarm slaan. Zeker in de middeleeuwen, toen de stad grotendeels uit houten met riet gedekte huizen bestond was een brand potentieel catastrofaal voor de hele stad. Ook in tijden van oorlog bood zo'n toren een goed uitzicht op wat er rond de stad gebeurde.

Om verschillende redenen is de toren van de Grote Kerk bijzonder te noemen. In de Hollandse gewesten is een toren op de viering nogal ongewoon te noemen. Verder is de toren in hout uitgevoerd, bekleed met lood, om hem het uiterlijk van een stenen toren te geven. Deze steenimitatie is voor Holland uitzonderlijk. Voor een houten toren is het een constructief unicum en is het formaat ervan bijzonder groot te noemen. Zeker als men die vergelijkt met de veel en veel kleinere houten en latere vieringtorentjes op een paar andere kerken in Holland. Ook de

grote geheel open uivormige bekroning is niet alledaags. Maar bovenal is de toren door zijn vormgeving een buitengewoon kenmerkend, opvallend en sierlijk geheel te noemen.

Zoals hiervoor al vermeld, moest de stenen toren wegens ernstige constructieve problemen gesloopt worden. Dit is waarschijnlijk de reden, waarom de huidige toren er als een stenen toren uitziet, terwijl hij toch van hout is. Veel van de architectonische kenmerken zijn namelijk typisch voor een stenen toren en waren beslist niet noodzakelijk voor een houten toren. Hoe de stenen toren eruit gezien heeft, is niet bekend. Het is nog steeds een vraag of de huidige toren een in hout vertaalde versie is van de gesloopte stenen toren. Ook dit is niet bekend. Het verlies van de stenen toren was waarschijnlijk nogal heftig en moest waarschijnlijk gecompenseerd worden. Een toren op de viering was in de Hollandse gewesten niet erg gebruikelijk. In de zuidelijke Nederlanden juist wel. Gezien de historische nauwe betrekkingen van Haarlem met Vlaanderen kan deze zuidelijke invloed verklaard worden.

Maar wie was nu verantwoordelijk voor het ontwerp en de bouw van deze bijzondere toren? Uit recent onderzoek is gebleken, dat ontwerp en uitvoering van de toren op rekening komen van Jacob Symonsz. van Edam. Hij werd aangeduid als “meester-timmerman”. Samen met een beperkte ploeg mensen heeft hij het voor elkaar gekregen deze toren in zo’n anderhalf jaar te bouwen. In de jaren 1518 en 1519 komt hij geregeld voor op de loonlijst van de kerk. Hij was een zeer veelzijdig man. Hij is ook veel buiten Haarlem werkzaam geweest, zoals bijvoorbeeld in Hoorn. Hij beheerde ook het uurwerk van de toren, was betrokken bij een bijzondere afscheiding in de sacristie van de kerk, werkte aan de voorslag in de toren (het klokkenspel voorafgaand aan het slaan van de uren), bouwde de nieuwe stadskraan van Haarlem aan het Spaarne, ook mat hij het land op bij de Hondsbossche zeevering, gaf advies over de vernieuwing van de Visbrug (nu Melkbrug) in Haarlem en had een flink aandeel in de aanleg van de houten gewelven in de Grote Kerk. De vormgeving van deze gewelven als in hout vertaalde stenen gewelven wordt ook aan hem toegeschreven. De houten constructie van de toren van de Grote Kerk zit ingenieus in elkaar. Met enige goede wil zou men de toren als een kolossaal ruimtevakwerk kunnen beschouwen. In de loop der eeuwen moest er aan de buitenkant het nodige vernieuwd worden, maar het allergrootste deel ervan staat al 500 jaar overeind! Na 500 jaar is de kwaliteit van het eikehout binnen in de toren nauwelijks afgenomen. Bij een doorrekening van de constructie bleek de toren ruimschoots aan moderne constructieve eisen te voldoen, ondanks de scheefstand! Het is niet duidelijk, waardoor deze scheefstand veroorzaakt is. Dit alles getuigt van een zeer groot technisch inzicht. In de bouwtijd kon men zo’n constructie toch echt niet doorrekenen. Wel werd er waarschijnlijk gebruik gemaakt van een maquette van de toren. De snelheid van de bouw van de toren wordt mogelijk verklaard, doordat er twee ploegen aan het werk waren. De ene ploeg werkte ter plekke op de viering van de kerk aan het deel van de toren, dat net boven het dak uitsteekt en werden de drie lantaarns en sierui elders geprefabriceerd en in onderdelen naar boven gehesen. De basis van de toren bestaat uit vier grote balken die van oost naar west over de viering gelegd zijn. Hierdoor wordt de druk van de toren afgevoerd op de bogen tussen het noorder- en zuidertransept, waardoor de krachten via de muren van het noorder- en zuidertransept afgevoerd worden. Het vermoedelijke probleem van de stenen toren was, dat de krachten te veel richting het koor afgevoerd werden. Uit alles blijkt een zeer groot inzicht, zowel qua techniek, bouworganisatie als vormgeving. Hij wist zeer precies wat hij deed! Al met al was hij inderdaad een “meester-timmerman”.

In dit kader is het toch apart te noemen, dat zijn voorgangers door de stad rijkelijk beloond werden, terwijl zij maar sporadisch op de bouwplaats aanwezig waren. Jacob Symonsz. van Edam was met zijn zonen frequent aanwezig op de bouwplaats en terwijl hij toch de constructieve problemen van de voorgaande toren opgelost heeft en een beeldbepalend element aan de kerk toegevoegd heeft, werd hij daarvoor veel minder beloond dan zijn voorgangers. Uit een aantal zaken blijkt toch, dat zijn bijzondere eigenschappen wel erkend werden.

Toch hangt er nog een mysterie rond de toren. Uit de bouwtijd van de toren dateert een schilderij van de Grote Kerk, waarop de toren slechts twee lantaarns heeft in plaats van de huidige drie. Een lantaarn in een toren is een open deel, waar klokken in gehangen konden worden. Bij de bouw van

een schaalmodel van de constructie van toren in de jaren 2010-2020 bleek, dat het realiseren van deze drie lantaarns slechts mogelijk zou zijn, wanneer men daar van het begin af aan al rekening mee gehouden had. Was de toren op dit schilderij fantasie of een weergave van de gesloopte stenen toren? Of zou het bouwplan misschien toch wel tussentijds gewijzigd zijn? We weten het niet! Ook is nog een zeker mysterie, hoe men al die grote balken en onderdelen naar boven heeft gekregen en hoe men de Roelant (de grote luidklok van 5000 kg) op zijn plaats in de toren gekregen heeft. Wel is er nog een replica van de middeleeuwse bouwkraan op de zolder aanwezig, maar dan heb je de spullen toch pas op de kerkzolder, terwijl ze nog een stuk hoger moesten.

Zoals in het begin van dit artikel over de toren al is aangestipt, is de uitvoering in hout, het formaat en de vormgeving niet erg gewoon te noemen. Ook de plek op de viering is voor Hollandse gewesten niet erg gewoon. Hiervoor is al verwezen naar de invloed van de Zuidelijke Nederlanden, waar dergelijke vieringstorens nogal gewoon waren. Gezien de vele historische connecties tussen Haarlem en Brabant/Vlaanderen is de keuze in Haarlem voor een vieringstoren goed te begrijpen. Over de waarschijnlijke oorsprong van de bekroning van de toren valt toch nog veel meer te zeggen. Dit type bekroning op de Haarlemse kerktoren is vrij vroeg voor Holland. Deze bekroning door een open beugelkroon kwam men in de bouwtijd van de toren in de Zuidelijke Nederlanden en in de Duitstalige gebieden in een grote variatie tegen. Over herkomst en betekenis hiervan zijn de meningen nogal verschillend. Dergelijke bekroningen zouden een symbolische vertaling zijn van de oude rijkskroon van de Heilig-Roomse keizers in de Duitstalige gebieden. In de Zuidelijke Nederlanden zou het zodoende een eerbetoon zijn aan keizer Karel V. Is het in dit kader toeval, dat deze torenbekroning in Holland aan het begin van de 16^e eeuw ineens massaal opdook op torens, kort nadat Holland na de dood van Filips de Schone in handen gekomen was van de in 1519 tot keizer gekroonde Karel V? In Haarlem komt men deze torenbekroning in die tijd maar liefst drie keer tegen: op de Grote Kerk, de Bakenessertoren en de toren van het stadhuis! Door de opstand aan het eind van de 16^e en het begin van de 17^e eeuw namen de Noordelijke Nederlanden niet alleen afscheid van de Spaanse koning Philips II, maar ook van de keizerlijke Oostenrijkse tak van de Habsburgers. Hiermee zou deze beugelkroon zijn iconografisch-ideologische betekenis verliezen en werd dan ook in de loop van de 17^e eeuw steeds minder vaak gebruikt.

Toch kan er nog wat anders spelen. Het principe van de open haarlemse beugelkroon kan dan wel op de keizerskroon geënt zijn, maar het uivormige van de contouren ervan zou niet van de keizerskroon komen, maar zou een ontwikkeling zijn uit de gesloten uien of peren op kerktorens in Brabant. Op hun beurt zouden deze terug gaan op de bekroning van de toren van de laatgotische Jeruzalemkapel in Brugge. Rond 1483 moet deze toren voltooid zijn met als bekroning een houten bovenbouw afgesloten door een grote ronde bol, met daarop het Maltezer kruis van Jeruzalem. Het geheel doet zeer oosters aan en is een aandenken van de torenbouwer aan zijn pelgrimsreis naar het Heilige Land. In dit kader moet vooral gedacht worden aan de Rotskoepelmoskee in Jeruzalem, die op pelgrims uit die tijd een onuitwisbare indruk gemaakt had. Deze moskee wordt bekroond door een zeer kenmerkende koepel, die men duidelijk tegenkomt op afbeeldingen van Jeruzalem uit die tijd. Vele Hollanders, waaronder de nodige Haarlemmers, maakten een pelgrimsreis naar het Heilige Land en Jeruzalem. Veel steden, waaronder Haarlem, hadden een Jeruzalembroederschap, waarvan alleen maar ex-pelgrims naar het Heilige Land lid konden worden. Zij hadden zelfs een eigen kapel in de Grote Kerk. Opvallend in dit kader is ook, dat het Haarlemse stadhuis op een afbeelding uit de 14^e eeuw aan de achterkant een traptoren heeft, die door de hierboven genoemde gesloten uivorm bekroond wordt. Denk hierbij ook aan de Haarlemse legende van Damiate, die achteraf gezien nergens op gebaseerd was. Al met al moeten veel Haarlemmers zich verbonden gevoeld hebben met het Heilige Land en Jeruzalem, waarbij een herinnering aan het Heilige Land op zijn plaats zou zijn.

Er is bovendien nog iets totaal anders aan de hand met de vieringtoren, waar dit artikel over gaat. Je zou het niet direct zeggen, maar toch is de Grote Kerk een kerk met **twee** torens. De toren op de viering en het Klokhuis. Wat was er aan de hand ? Door de sloop van de westtoren van de voorganger van de huidige kerk zou de stad zonder klokkentoren komen te zitten. Om dit probleem te voorkomen heeft men bij de sloop van de westtoren van de voorganger van de huidige kerk een tijdelijke klokkentoren op de Grote Markt gebouwd. Enige tijd later heeft men die in een meer permanente vorm aan de achterkant van de kerk gebouwd aan wat nu het Klokhuisplein heet. Echter, de uiteindelijk gerealiseerde vieringtoren bleek niet genoeg ruimte te bieden voor alle klokken van de stad. Verder waren er constructieve redenen. De vieringtoren kon geen al te grote klokkenlast dragen. Men had al eerder forse problemen met een te groot gewicht van de vieringtoren. Ook was het waarschijnlijk praktischer, dat er voor de doden geluid werd vanuit een gebouw op het kerkhof en niet hoog vanuit de toren. Tenslotte werd het Klokhuis nog gebruikt als opslag. Daarom is die zogenaamd tijdelijke klokkentoren, beter bekend als het Klokhuis, gehandhaafd. Zodoende ziet men dan ook op oude prenten van de Grote Kerk ook het Klokhuis menigmaal afgebeeld. N.B. : het huidige Klokhuis is een replica van de oorspronkelijke toren. Op zich kwam een dergelijk Klokhuis in Nederland wel vaker voor bij een kerk. Zie verder bij Klokhuisplein, Klokhuis

3 Verbouwingen en restauraties

Gebouwen zoals de Grote Kerk zijn in feite nooit af en met het onderhoud is men in feite ook nooit klaar. Zodoende is er in de loop der eeuwen toch behoorlijk wat verbouwd en hersteld aan de Grote Kerk. Hieronder volgt een overzicht van de belangrijkste zaken op dit gebied. Hierbij is veel aandacht voor alle aanbouwen, die volgens velen een belangrijk deel van de charme van het gebouw uitmaken.

3.1 Vonthuis(Vontkapel, doopkapel)

Door kanonskogels was tijdens het beleg van 1572/1573 de gevel van de Doopkapel aan de zuiderzijbeuk beschadigd geraakt. In 1593 heeft de Haarlemse “stadsbouwmeester” Lieven de Key deze kapel in een voor hen kenmerkende stijl hersteld. Op hoofdlijnen is de laatgotische constructie gehandhaafd, maar de details zijn in de Hollandse renaissancestijl uitgevoerd. Zo heeft hij o.a. de geveltop voorzien van een opengewerkte segmentboog met een tuinvaas, zijn er obeliskken op de steunberen geplaatst en is het gotische raam in de geveltop vervangen door drie aan elkaar gekoppelde rondboogvensters met versiering eronder en erboven.

3.2 Kerkwinkeltjes/kerkhuisjes

Al vele eeuwen behoren de kerkwinkeltjes/kerkhuisjes aan de west- en zuidzijde van de Grote Kerk tot de Grote Kerk. De huuropbrengsten daarvan kwamen/komen ten goede aan de Grote Kerk. Al in 1544 worden de kerkhuisjes westelijk van de Doopkapel in de kasboeken van de kerkmeesters genoemd. De huren van deze huizen kwamen de Grote Kerk toe. Waarschijnlijk hebben ze hun oorsprong in de werkloosden van steenhouders, schrijnwerkers en smeden t.b.v. de bouw van de

kerk. Omdat er o.a. groente en fruit verkocht werd, heetten ze toen ook wel “appelhuisjes”. In 1605 en 1606 vindt verkoop en afbraak plaats van de huisjes aan de westkant en zuidkant van de kerk. In 1607 wordt er weer huur geïnd voor de huisjes. Zodoende weet men, dat er toen nieuwe huisjes zijn gebouwd. In 1616 worden er nog twee huisjes aan de zuidzijde bijgebouwd. In 1622 wordt de rij winkeltjes langs de zuidzijde van het kerkhof tot aan de Damstraat doorgetrokken. Voorwaarde was wel, dat deze huisjes niet bewoond mochten worden. In 1633 komen er bij de zuidingang van de kerk nog twee huisjes bij. Dan zijn er in totaal 39 huisjes. Ook de huidige kleine huisjes tegen de oostgevel van de Vleeshal behoorden hiertoe. In 1897 zijn deze huisjes aan de oostzijde van de Vleeshal aan de gemeente Haarlem verkocht. De kerkhuisjes/-winkeltjes boden een hele grote verscheidenheid aan artikelen te koop. In 1658 wordt de kerkhofmuur tussen Jansstraat en Damstraat afgebroken en moest het oostelijk deel van de huisjes niet alleen hiervoor wijken maar ook voor de bouw van de consistorie en het herenkantoor aan de zuidoostkant van de kerk. Rond 1844 worden de huisjes opgeknapt en verdwijnen zeven winkeltjes voor de verbouwing van de kosterwoning bij de sacristie. Ook worden er huisjes samengetrokken en mag men daar ook wonen. In 1902 wordt het meest oostelijke huisje gesloopt, waardoor de consistorie vanaf de straat een eigen ingang krijgt. Ook wordt dan het huisje naast het zuidertransept gesloopt om de toegang tot het kantoor van de kerkelijke belastingontvanger te verbeteren. Zowel hier als bij het meest oostelijke gesloopte huisje wordt de ontstane open ruimte afgesloten door een ijzeren hek, dat van elders afkomstig is. Het huisje met het trapgeveltje(Oude Groenmarkt 23) vormde tot 2010 de entree van de Grote Kerk.

3.3 Portalen

In de eerste helft van de 17^e eeuw zijn er in de kopgevels van het noordelijk en zuidelijk transept toegangsportalen gebouwd. Ze bestaan zowel uit een buitenportaal als een binnenportaal. De binnenportalen hebben een klassieke vormgeving. Ook rond die tijd kreeg het oostelijke portaal een nieuw binnenportaal. Ook dit heeft een klassieke vormgeving. Mogelijk is Salomon de Bray de ontwerper van de buitenportalen. In ieder geval zijn twee van de drie binnenportalen ontworpen door Pieter Post.

3.4 Consistoriekamer en herenkantoor

In 1658 en 1659 heeft Salomon de Bray aan de zuidoostkant van de Grote Kerk een rechthoekig gebouw neergezet met daarin de consistoriekamer en het herenkantoor. Hiervoor moesten de daar aanwezige kerkhuisjes wijken. De kerk had namelijk behoefte aan ruimtes die geschikt waren voor vergaderingen van de kerkenraad en catechisatie(Godsdienstonderwijs voor jongeren in de Protestantse Kerk. Dit als voorbereiding op de openbare belijdenis). Daarnaast diende het Herenkantoor als vergaderkamer voor de kerkmeesters voor het financieel beheer van de kerk. Alhoewel de gotische bouwstijl in die tijd in feite al lang voorbij was, is deze aanbouw toch in gotische stijl gerealiseerd. Bij de bouw van kerken werd deze bouwstijl toch nog tot in de 17^e eeuw gebruikt en mogelijk was het de wens van de kerkmeesters. Het betreft hier wel een sobere gotische stijl met enkele bijzondere details rond de ronde ramen. Ook werd de kosterwoning verbouwd, waarvoor een aantal van de kerkhuisjes verdwenen is. Zowel de consistoriekamer als het herenkantoor hebben zeer sfeervolle en gaaf bewaard gebleven oude interieurs.

3.5 Kerkvoogdenkamer

De westelijk van de sacristie gelegen kerkvoogdenkamer dateert van rond 1640. Het is niet zeker wie hiervoor verantwoordelijk is. Mogelijk is het Salomon de Bray. Ook dit heeft een sfeervol oud en gaaf bewaard interieur in de stijl van de consistoriekamer en het herenkantoor. De kerkvoogdenkamer is een vergaderkamer van de beheerders van de kerkelijke goederen.

3.6 Vishal

De Vishal is één van de aanbouwen van de Grote Kerk, die een deel van de charme van het gebouw uitmaken. Hij staat op de plek van het voormalige Dievenkerkhof aan de noordzijde van de noorderzijbeuk van het middenschip. Aangezien de Vishal toch echt een gebouw is, dat geheel onafhankelijk van de Grote Kerk staat, heb ik dat apart behandeld. Pas in 2010 is er een relatie met de Grote Kerk ontstaan, doordat in het achterste uiteinde van de Vishal de nieuwe entree/winkel van de Grote Kerk gemaakt is.

3.7 Eerste grote restauratie

In de tweede helft van de 19^e eeuw verkeerde de Grote Kerk in een erbarmelijke bouwkundige toestand. Dit had te maken met de indertijd doorgevoerde scheiding van kerk en staat en weinig belangstelling voor bouwkundig erfgoed. Rond 1870 begon de houding van de overheid ten aanzien van het bouwkundig erfgoed te veranderen. In 1874 werd er een adviescommissie in het leven geroepen om hier verbetering in aan te brengen. In die tijd waren er twee stromingen ten aanzien van de uitvoering van restauraties. In de ene visie kon je historische gebouwen verrijken/aanvullen tot het ideaal en aanpassen aan de eis van de tijd, als die aanpassingen maar plaats vonden in de constructie, stijl en materiaal van het gebouw. Daarnaast had je een veel behoudender stroming, die in feite alleen maar conserveerde wat er was. De bij de restauratie van de Grote Kerk betrokken architecten Cuypers en Van der Steur waren de eerste richting toegegaan.

Maar voor de restauratie van de Grote Kerk van start kon gaan is er heel wat water door de Rijn gestroomd. In feite begon de restauratie van de Grote Kerk in 1860/1861 toen men bij het witten van de kerk delen van schilderingen op de koorpilaren herontdekte. In 1825 waren ze al gezien maar werden toen weer overgewit. Nu liet de kerkvoogdij de schilderingen onderzoeken en documenteren. De oorspronkelijke schilderingen waren van waterverf, maar in 1875 werden ze gerestaureerd en overschilderd met olieverf! Zoiets zou nu totaal niet mogelijk zijn. Deze schilderingen dienden oorspronkelijk als achtergrond voor heiligen- en apostelbeelden, die daar ooit gehangen hebben. Ook werden wapenschilderingen op de dorsalen(achterkanten) van de koorbanken ontdekt. Een oud-kerkvoogd kon zich nog herinneren, dat hij die in zijn jeugd gezien had, voordat ze in de Franse tijd overschilderd werden. Ook werden de houten koorhekken aan de noord- en zuidoostzijde van het hoogkoor in 1870/1871 gerestaureerd en kon ook het koperen koorhek gedeeltelijk gerestaureerd worden. Ook werden de koorbanken gedeeltelijk hersteld. Hoe nuttig allemaal, het was slechts kinderspel bij wat er aan het gebouw moest gebeuren. Meermalen

is het Rijk benaderd om bij te dragen aan de kosten van de restauratie van de kerk. Bij dit alles hebben de architecten Cuypers, Victor de Stuers, kamerlid en pleitbezorger van monumentenzorg, en de Haarlemse gemeentearchivaris A.J. Enschedé zich buitengewoon ingespannen voor de Grote Kerk. Het Rijk vond, dat de gemeente Haarlem ook moest bijdragen aan de restauratie van de kerk, maar na lang aandringen door het Rijk kon er bij de Haarlemse gemeenteraad in feite niet meer dan een fooi vanaf.

Na het nodige gesteggel tussen de architecten Cuypers (toezien en adviserend architect van het Rijk) en Van der Steur (door de kerkvoogdij aangetrokken als restauratie-architect) over de onderlinge taakverdeling konden in mei 1874 de eerste gezamenlijke plannen voor de restauratie en een kostenraming naar het ministerie van Binnenlandse Zaken. In 1876 werd de rijkssubsidie vastgesteld. In 10 jaar zou er f 10.000 per jaar uitgekeerd worden, m.i.v. 1877. Hiervoor waren er al kleinere bedragen uitgekeerd voor werkzaamheden in het koor. Daarnaast kon men rekenen op een kleine bijdrage van de gemeente, maar de provincie betaalde niets. In 1878 kon de restauratie dan eindelijk daadwerkelijk van start gaan. Men begon met de onderkanten van de hoofdpijlers in het koor. Deze restauratie begon geen minuut te vroeg, want bij de restauratie van een deel bij de Riviervismarkt was men verbaasd, dat het dak daar nog niet naar beneden gekomen was.

Architect Cuypers wilde de Grote Kerk een meer kathedrale allure geven. In dat kader werden alle onderkanten van de daken aan de buitenkant voorzien van balustrades met pinakels (zeer kleine gotische torentjes). Hiervoor moest men de dakgoten veranderen en heeft men de onderkant van de dakconstructies bij de houten gewelven verknoeid. Het regenwater kon de constructie binnenkomen en onderkanten van de dakconstructies laten verrotten. De pinakels heeft men met ijzer verankerd. In de loop der jaren ging dat ijzer roesten en roest zet uit en daardoor wordt het omringende natuursteen ernstig aangetast. Om het glas in lood in een groot kerkraam vast te kunnen houden is een kerkraam door middel van natuursteen in vakken onderverdeeld. Dit was in de Grote Kerk zeer eenvoudig. Cuypers vond dat veel te eenvoudig en heeft die onderverdeling laten vervangen door neogotische vormen met een symbolische achtergrond. Hierbij kan men denken aan vismotieven die staan voor Christus en amandelvormige motieven die staan voor de reinheid van Maria et cetera. Echter die oorspronkelijke natuurstenen onderverdelingen van de ramen (tracering) werden vervangen door natuurstenen met een ijzeren kern. Ook dit ging roesten, roest zet uit het omringende natuursteen en glas raakte beschadigd. Wel moet hierbij opgemerkt worden dat de fantasie van architect Cuypers gebaseerd is op een zeer grondige kennis van middeleeuwse gebouwen. Ook heeft hij nog tekeningen gemaakt, waarop hij de in de middeleeuwen achterwege gelaten luchtbogen aangegeven heeft. Dit bleef bij een droom. Wel werden de in het noorder- en zuidertransept achterwege gelaten gewelven aangebracht. Dit heeft men met holle bakstenen zeer deskundig opgelost. Het gebouw gaf geen krimp. Hierdoor is het onaffe karakter van beide transepten weg genomen. Deze gewelven werden rond de jaren 1890-1895 aangelegd. Rond deze tijd vond er ook een verandering in de toren plaats. De wijzerplaten van het uurwerk werden een etage hoger geplaatst, zodat ze direct onder de balustrade van de eerste torenomloop kwamen. Hierdoor waren deze wijzerplaten beter zichtbaar. Bij de werkzaamheden aan de buitenkant van het zuidertransept bleek de zuidgevel in een alarmerend slechte staat te verkeren.

In 1896 begonnen de werkzaamheden aan de westgevel, waardoor dit deel van de kerk een geheel ander aanzien zou krijgen. De steunberen aan weerszijden van de hoofdingangen, die eindigden halverwege het dak van de zijbeuken, werden in gotische vormen tot aan het dak opgetrokken. Boven het grote westraam werd een balustrade met pinakels aangebracht en de ronde vensters en het grote westraam werden voorzien van een zeer rijke en fraaie gotische tracering (onderverdeling). Ook de kapellen en aanbouwen aan de zuidkant van de kerk werden gerestaureerd. Zo werden Brouwerskapel, sacristie en kosterwoning flink aangepakt. Dit alles uiteraard in stijl met de rest van het gebouw. Ook werd het meest oostelijke kerkhuisje gesloopt, zodat de consistoriekamer een eigen ingang naar de straat kon krijgen.

Er was heel veel werk verzet voor deze eerste grote restauratie. Hierboven zijn slechts de belangrijkste werkzaamheden aangegeven. Zo rond 1915 was deze eerste grote restauratie

voltooid. Maar zoals gezegd : men is nooit klaar met zo'n gebouw. In 1918 was men al weer bezig met de ramen aan de noordoostkant van de kooromgang. Daar waren problemen ontstaan door het roesten en uitzetten van ijzeren verbindingen.

3.8 Aanpassingen 1^e helft 20^e eeuw

Nadat de eerste grote restauratie rond 1915 gereed gekomen was, is er in de eerste helft van de 20^e eeuw in feite geen echt onderhoud aan het gebouw gepleegd. Wel waren er de nodige plannen, maar daar kwam niet veel van terecht. Pas vanaf de jaren 60 van de 20^e eeuw werd er voor het eerst serieus noodzakelijk onderhoud gepleegd door de gemeente Haarlem aan haar bezittingen: het Müllerorgel en de toren. Toch vallen er nog een paar zaken op in de eerste helft van de 20^e eeuw.

In de jaren 1939-1940 was de oorlogsdreiging evident. Men probeerde de Grote Kerk voor te bereiden op deze dreiging. Hiervoor werden diverse plannen ontwikkeld zoals het aanbrengen van een isolerende laag met brandwerende functie boven de gewelven, het op diverse plaatsen aanbrengen van zandzakken en essentiële onderdelen bestrijken met brandvrije verf. Uiteindelijk kwam er alleen een brandringleiding met brandbeveiligingssystemen in het hoge deel van de kerk en in de toren van terecht. Men verwachtte brand in de lagere kerkdelen op de gewone wijze te kunnen bestrijden. De nieuwe installatie kreeg een eigen pomp en waterbron op 75 m diepte. Tegenwoordig heet zo iets een sprinklerinstallatie. Toch gebeurde er nog wat anders. Tegelijkertijd met de aanleg van de sprinklerinstallatie is er een betonnen plaat met een groot spant boven het kerkorgel aangebracht. De vergunning voor deze betonplaat dateert van 17-6-1940 en de bouw ervan startte op 12-9-1940 en was op 20-12-1940 klaar. Lang heeft men gedacht, dat deze betonplaat toch al een paar jaar eerder aangebracht was om het ondergelegen Müllerorgel in een eventuele oorlog tegen bominslagen te beschermen. Uit recent onderzoek bleek de betonnen plaat toch niet zo zwaar zijn als hij lijkt en is de gehanteerde belasting van 250 kg/m² bij lange na niet genoeg om een bominslag te weerstaan. Maar misschien dat men daar toen anders over dacht. Waarschijnlijker is het, dat deze plaat dient om het orgel te beschermen tegen bluswater uit de sprinklerinstallatie. Zoals bekend heeft water een rampzalige invloed op een orgel. De al van oudsher aanwezige houten vloeren en gewelven kunnen dat water niet tegenhouden. De betonvloer heeft een duidelijk afschot: dat wil zeggen dat hij in het midden een stuk hoger is dan aan de zijkanten, zodat er een helling ontstaat, waardoor het water naar de zijkanten kan wegstromen.

Eveneens in 1940 werden er brandmuren rond de voet van de toren gebouwd. Deze brandmuren sluiten de zolders van het koor, de transepten en het middenschip volledig af doordat ze tot in de nok rijken. Hierdoor kan men de gehele kerkzolder niet meer in zijn volledige omvang bekijken.

3.9 Restauratie toren 1964-1969

Zoals vaak gebruikelijk bij een restauratieproject gingen er een aantal jaren van voorbereiding aan vooraf, voordat met de daadwerkelijke restauratie begonnen kon worden. De toren is eigendom van de gemeente. Pas na enkele jaren van voorbereiding ging de gemeenteraad akkoord met de start van de restauratie. De organisatiestructuur van de restauratie en de beloning van het

personeel werden vastgesteld. Daarbij was het vinden van het juiste personeel een probleem. Door de crisis van de jaren 30, de tweede wereldoorlog en militaire dienst in de jaren daarna, was het moeilijk personeel voor het restauratie-ambacht te vinden. Voor het restaureren van het loodwerk op de toren moest gebruik gemaakt worden van gegoten platen lood. Dit was omdat in het verleden altijd gebruik gemaakt was van gegoten loodplaten voor de toren. De techniek hiervan was in Nederland geheel verloren gegaan. Langs empirische weg moest men zich deze techniek eerst weer eigen maken, voordat men daadwerkelijk aan de slag kon gaan. Vanwege de giftigheid van het lood was het werken hiermee aan strenge voorwaarden gebonden. Ook het verwerken van het lood op de toren zelf zorgde voor problemen. Uit onderzoek bleek, dat het soldeerwerk met een open vlam gebeuren moest. Nu is loodgieterswerk met open vlam op kerken nogal berucht. Heel wat kerktorens en kerkdaken zijn in vlammen opgegaan. Onder zeer strikte voorwaarden en met een ontheffing op het verbod van het werken met een open vlam moest het werken met de open vlam op de toren dan ook gebeuren. Daarnaast moesten er veel mallen gemaakt worden als ondergrond voor het sierwerk van het lood op toren. De toren is gebouwd van eikenhout bekleed met lood. Het is bekend, dat eikenhout looizuur produceert, dat het lood aantast. Oud eikenhout doet dat veel minder dan nieuw eikenhout. Daarom is men grondig op zoek gegaan naar oud eikenhout voor de restauratie van de toren. Ook was het maken van de begroting een probleem. Voor de loden bekleding aan de buitenkant was dit nog wel te doen, maar niet voor het houtwerk van de toren. Pas na verwijdering van het loodwerk kon men zien wat er werkelijk met het houtwerk aan de hand was.

Het bouwen van steigers en hijs- en kliminstallaties in de toren was een verhaal apart. Door de wind zou dit een zware extra belasting voor de toren worden en daarom zijn dan ook verstevigingen in de toren aangebracht. Voorts waren er de nodige werkplaatsen, kantoren en schaftketen noodzakelijk. Hiervoor werd de Oude Groenmarkt autovrij gemaakt. Aan de buitenkant van de keten werden etalages gemaakt, waarin men oude en nieuwe delen van de toren kon tentoonstellen. Bij de loodgieterij werden er ook ramen gemaakt, zodat mensen van buitenaf de werkzaamheden konden volgen. In zijn algemeenheid werd bij de toren van boven naar beneden gewerkt. In de werkplaatsen werden de kleinere onderdelen vervaardigd. In de kerk werden deze tot de grote gehelen samengevoegd. Als dit in orde was, werd de boel weer gedemonteerd en in onderdelen naar boven gehesen, waar, na al dan niet tijdelijke opslag op de kerkzolder, de onderdelen definitief gemonteerd werden. Ook het oude tredrad op de kerkzolder werd voor het hijsen gebruikt. Wel werd het touwwerk uit zekerheid vernieuwd. Er moest niet alleen veel nieuw materiaal naar boven toe, ook moest veel oud materiaal afgevoerd worden. Vaak werd bij het hijsen van de nieuwe delen tegelijkertijd oude spullen afgevoerd. Ook is de werkruimte in de toren zelf beperkt. Men kan niet heel veel ploegen mensen tegelijk laten werken. Door dit alles bij elkaar was de logistiek van de restauratie een hele klus. Ook moesten alle klokken en de apparatuur om deze te bedienen gecontroleerd, gerepareerd en gerestaureerd worden. Zodoende moesten ook alle klokken uit de toren verwijderd worden. Echter de zeer grote Roelant van 5000 kg kon men niet zomaar verwijderen. Die heeft men een etage in de toren laten zakken. Deze klok past op een paar centimeter speling na door het ronde gat in het gewelf van de viering. Mede hierdoor en de enorme klus om zoiets buitenom omhoog te hijsen, heeft men het vermoeden, dat tijdens de bouw van de toren allereerst deze klok door het gat naar de kerkzolder gehesen is en tijdens de bouw van de toren steeds een stukje binnenin de toren omhoog gehesen is.

Als eerste werden in 1963 de klokken van de beiaard uit de eerste lantaarn verwijderd voor restauratie. Men liet toen de Roelant in de eerste lantaarn in de toren een etage zakken. Op 30-6-1964 werden het kruis en de haan van de toren gehesen en ging de echte restauratie daadwerkelijk van start. Na het verwijderen van het loodwerk bleek de conditie van het houtwerk veel slechter dan vermoed. De ui en de derde lantaarn en balustrade moesten vrijwel geheel vervangen worden. De rest van het houtwerk van de toren was veel en veel beter, maar bij elkaar

moest toch de gehele buitenschil van de toren vervangen worden en moesten er een aantal verstevigingen aangebracht worden. Dat zoveel houtwerk verrot was, was te danken aan de nodige onoordeelkundige reparaties aan het loodwerk in het verleden. Om het verrotte houtwerk op een goede manier te kunnen vervangen was er continu een tekenaar in de toren aanwezig. Voorafgaand aan restauratie/vervanging werden onderdelen opgemeten en uitgetekend. Hierbij en voor het maken van vervangende onderdelen werd gebruik gemaakt van het kwadraatsysteem. In de oudheid en middeleeuwen was het voor het bouwen en detailleren van gebouwen gebruikelijk, dat de maatvoering gebaseerd was op de verhoudingen tussen de onderdelen van het gebouw. Bij een kerk werd voor de maatvoering gebruik gemaakt van de dikte van de koormuur. Op basis hiervan werden breedte van het koor en afstanden van de kolommen bepaald. Bij onderzoek naar de bouwgeschiedenis van de toren, bleek dat ook aan de toren een dergelijk maatsysteem ten grondslag ligt. Het uitgangspunt bleek ook hier de dikte van koormuur te zijn. Zo bleek dat de zijde van de vierkanten, waarbinnen de onderdelen van de ui passen, uit te komen op een zesde van de dikte van de koormuur van de Grote Kerk.

Bovenin de eerste lantaarn hangen aan de buitenkant vergulde klokken. Dit zijn geen echte klokken, maar schijnklokken. Uit onderzoek is gebleken, dat deze schijnklokken in 1586 zijn aangebracht en dat daar voorafgaand op die plaatsen beiaardklokken hingen. Bij de restauratie van de toren heeft men de wijzerplaten van het uurwerk een etage laten zakken, zodat ze terecht kwamen op de plek waar ze in vroeger tijden altijd al gehangen hebben. Ook had men met de nodige tegenslagen te kampen. Men had het vier-armige kruis uit 1935 laten vervangen door het historisch veel juistere twee-armige kruis. Alleen bij inspectie bleek het op een ondeugdelijke wijze gemaakt te zijn. Daarom moest een ander bedrijf het kruis helemaal opnieuw gaan maken. Ook kwam er een geheel nieuwe haan op de toren. Veel vervangen onderdelen heeft men bewaard, zodat latere generaties de oorspronkelijke bouwmaterialen kunnen bestuderen en wellicht met nieuwe technieken hergebruiken. Het verguldwerk, smeedwerk en schilderwerk vroegen veel aandacht en deskundigheid. Ook de sprinklerinstallatie moest vernieuwd worden. Niet alleen de sprinklerinstallatie in de toren, maar ook in de rest van de kerk bleek ondeugdelijk te zijn. De oude installatie veroorzaakte geregeld loos alarm. Uiteraard kreeg de bliksembeveiliging de nodige aandacht. Men wilde de beiaard restaureren en uitbreiden. Uit onderzoek bleek, dat 25 klokken van de bestaande beiaard niet echt in het geheel pasten. Uit onderzoek bleken deze klokken afkomstig te zijn uit de Bakenessertoren. Men had de beiaard van die toren in 1795 verkocht. Bij de restauratie van de Bakenessertoren in 1669-1972 heeft men deze 25 klokken daar weer teruggeplaatst. In 1968 werd de beiaard opnieuw in de toren geplaatst. De gedeeltelijk vervangen en gerestaureerde klokken van de tweede lantaarn waren in 1965 al teruggeplaatst. Voordat al de klokken teruggeplaatst konden worden, heeft men de ophangconstructies ervan vernieuwd. Ook moesten de speeltrommel en bedieningsmechanismen van de klokken gerepareerd worden. Ook heeft men het kamertje van de torenwachter in ere hersteld. Op 20-5-1969 werd in de kooromgang van de kerk een tentoonstelling geopend omtrent de restauratie van de toren. Op 11-6-1969 waren de werkzaamheden aan de toren officieel voltooid.

3.10 Restauratie kerk(zonder toren) 1981-1985

De tweede grote restauratie van het kerkgebouw zelf vond plaats van 1981-1985. Ook hier moest weer eens de spreekwoordelijke grote hoeveelheid water door de Rijn stromen voordat men met het werk kon beginnen. Het verhaal begint eigenlijk al rond 1960. Toen werd duidelijk, dat een restauratie van het gebouw dringend noodzakelijk was. Het hiervoor benodigde bedrag werd geraamd op f 2,5 miljoen. Volgens de eisen van de subsidieregeling moest de kerkelijke gemeente 10% van dit bedrag zelf betalen. Doordat de kerk steeds minder leden had en er nog twee andere

oude kerken onderhouden moesten worden had men geen geld hiervoor. Onderwijl ging het verval door. De toen zeer bekende Godfried Bomans plaatste op 16-4-1966 een groot artikel in de Volkskrant om mensen te bewegen geld te doneren voor de restauratie van Grote Kerk. Op 7-12-1966 stichtten hij en de president-kerkvoogd de Stichting Restauratiefonds Grote of Sint-Bavo Kerk op. Later kwam hier de Vereniging Vrienden van de Grote of Sint-Bavokerk uit voort. Men dacht f 300.000 nodig te hebben als eigen bijdrage en het doel van deze stichting was het bijeen brengen van dat geld. Door vele acties in de jaren 1966-1984 heeft men uiteindelijk ruim het dubbele van het aanvankelijke bedrag verzameld.

In 1969 bereikten het Rijk, provincie Noord-Holland, gemeente Haarlem en de kerkvoogdij een akkoord over de financiering van de restauratie. Restauratiearchitecten en een bureau voor kostenbewaking werden aangewezen. Men kon nog niet direct aan de slag. Zodoende heeft men vanaf medio 1970 noodmaatregelen getroffen om de grootste problemen, zoals heftige lekkages, op te heffen. In dit kader waren er al eerder medio jaren 60 van de 20^e eeuw nood-dakbedekkingen van kunststof shingles aangebracht. Ook werden de ergst aangedane delen onderzocht en opgemeten. Voor dit onderzoek en de noodmaatregelen heeft het ministerie geld beschikbaar gesteld. In 1977 werd het definitieve restauratieplan ingediend en waren de totale restauratiekosten inmiddels tot f 25.000.000 opgelopen.

Toen was er weer een flinke kink in de kabel want de provincie trok zich terug als subsidiegever. Zij vond, dat zij niet hoefde mee te betalen aan een nationaal monument. Dit veroorzaakte een fors gat in de begroting. De kerkvoogdij ging in beroep bij de Raad van State tegen dit besluit van de provincie. Eind 1979 oordeelde de Raad van State, dat de provincie met de intrekking van de subsidie onjuist gehandeld had. De in 1969 toegezegde 10% als bijdrage in de restauratiekosten moest in heroverweging genomen worden. Maar eerst moest de situatie van het gebouw nog erger worden, voordat er tot actie overgegaan werd. Tijdens de kerstnachtsdienst in 1979 viel er een stuk steen uit de raamomlijstingen tussen de kerkgangers. In februari 1980 viel een deel van één van de pinakels op het toiletgebouwtje aan de Riviervismarkt. Er werden dranghekken op diverse plaatsen rond de kerk geplaatst om mensen te beschermen tegen vallend gesteente. De kerkvoogdij publiceerde een zwartboek over alle problemen. Begin 1980 raakte delen van de houten gewelfribben los. Hierdoor werd de situatie zo gevaarlijk, dat op 3-3-1980 de kerk direct voor het publiek gesloten werd.

Dit had eindelijk effect. Op 25-3-1980 bereikten het Rijk, de provincie en de gemeente opnieuw een akkoord over de subsidiëring. Nu betaalde de provincie dan eindelijk wel. De werkzaamheden zouden in 1981 kunnen gaan beginnen. Eind 1980 vond een openbare aanbesteding plaats en de laagste inschrijver kon op 14-1-1981 onder strikte financiële voorwaarden beginnen met de restauratie.

Uitgangspunt bij de restauratie was, dat men het in de loop der eeuwen ontstane beeld van de kerk niet door de noodzakelijke herstelwerkzaamheden wilde beïnvloeden. Men wilde ook respect tonen voor de eerste grote restauratie, terwijl die toch zoveel constructieve problemen veroorzaakt had (zie artikel over Eerste grote restauratie). Zo werden de tijdens de eerste grote restauratie vernielde kapvoeten aan de hoge kappen in hun oorspronkelijke vorm hersteld en een veel beter gotensysteem aan de voet van de balustrades en de kap aangelegd. Door de veranderingen aan de kapvoeten tijdens de eerste grote restauratie waren er namelijk grote vochtproblemen in de kap ontstaan en was ook de constructie flink verzwakt. Ook werd al het ijzerwerk in de natuurstenen onderdelen en ramen vervangen door brons. Brons werkt niet, dit in tegenstelling tot ijzer. IJzer gaat roesten, zet uit en drukt daardoor het omliggende steen en glas kapot. De nooddakbedekking van kunststof shingles werd vervangen door een nieuwe leien dakbedekking. De ramen werden voorzien van een betere kwaliteit glas. Delen van de buitengevel waren bij die eerste grote restauratie van een cementen afdeklaag voorzien. Deze werd weer verwijderd, waardoor het oorspronkelijke steen weer zichtbaar werd. Het pleisterwerk aan de binnenkant van de kerk had in de loop der tijden door vochtinwerking veel schade opgelopen. Dit

pleisterwerk werd zodoende van de muren afgedrukt. Daarom is al het pleisterwerk verwijderd en vervangen door betere soort. Ook moesten de nodige scheuren in de muren behandeld worden. Er was een beperkt restauratiebudget. Hierdoor kreeg het meubilair minder aandacht. Tijdens het bouwhistorisch onderzoek t.b.v. de restauratie zijn veel fragmenten van schilderwerk op het pleisterwerk gevonden. Die zijn zoveel mogelijk geconserveerd of weer opnieuw aangebracht. In 1985 kon deze restauratie binnen het gestelde tijdsbestek en budget voltooid worden.

3.11 Restauratie toren 1999-2002

Ondanks al het onderzoek, nauwgezetheid en goede zorgen bij de restauratie van de toren in de jaren 1964-1969 traden er alweer enkele jaren na deze restauratie constructieve problemen op. Het begon met de wijzerplaat. Bij het reguliere onderhoud van het uurwerk bleken de wijzers ergens tegenaan te lopen. Dit bleek een bolling van de wijzerplaten te zijn. Door het zwart gemaakte oppervlak ervan werd dit extra warm en door de wijze van verwerking kon het lood niet voldoende uitzetten en krimpen, Hier ontstonden er bollingen en scheuren in de wijzerplaten. Bij het herstel hiervan werden op diverse andere plaatsen in de toren lekkages geconstateerd. Men heeft een onderzoek verricht naar de aard en het ontstaan van deze lekkages. Men ontdekte veel loodwit op de aangedane plekken. Dit loodwit ontstaat als lood in aanraking komt met looizuur. Door dit proces ontstaan er ook gaatjes in het lood. Hierdoor kan vocht binnentreden. Dit proces was reeds lang bekend. Het is ook bekend, dat vers eikenhout veel van dit looizuur produceert. Dit in tegenstelling tot oud en uitgewerkt eikenhout. Om die reden had men dus ook alleen oud eikenhout bij de restauratie gebruikt. Toch was het lood op de aangedane plekken fors aangetast door looizuur.

Bij het onderzoek ontdekte men een viertal zaken, die waarschijnlijk de grootste redenen van het verval van het lood waren :

1. Er was gekozen voor gegoten en gestreken lood. Dit kan men weliswaar soepel verwerken, maar heeft een open moleculaire structuur. Hierdoor kan er op den duur toch vocht door het lood heen dringen.
2. De verticale overlappingsen tussen de platen lood waren niet groot genoeg. Door windstuwning kon hier toch regenwater door heen dringen en werd de eikenhouten ondergrond geregeld drijfnat. Dit activeerde het looizuur in het eikenhout. Wellicht was een veel grotere overlapping gezien de windkrachten op de toren ook niet voldoende.
3. Het lood was zeer strak om de eikenhouten ondergronden gedreven. Hierdoor was van ventilatie tussen het hout en het lood geen sprake meer. Door de strakheid ontstond er ook een opzuigende werking van vocht. Het vocht kon er wel in, maar er amper meer uit. Doordat men het lood zeer strak om de scherpe hoeken en kanten gedreven had, was de looddikte bij die hoeken tot ongeveer een kwart van de dikte afgenomen. Hierdoor was de loodbedekking op die hoeken en randen voor een groot deel verzwakt.
4. Men had weliswaar oud en uitgewerkt eikenhout gebruikt, maar dit verzaagd. Hierdoor kwamen binnenkanten van het oude eikenhout aan de oppervlakte en deze binnenkanten waren nog rijkelijk voorzien van onuitgewerkt looizuur.

Hierdoor heeft men besloten bij reparaties veel grotere overlapping tussen loodplaten te hanteren en werd de achterzijde van het nieuwe lood voorzien van een beschermende laag, waardoor dit niet meer in contact zou komen met het eikenhout. Ook werd het lood veel losser aangebracht. Ook besloot men voor de verbinding tussen loodplaten veel minder soldeerwerk toe te passen. Deze soldeernaden werden vervangen door de zogenaamde felsnaden(gevouwen naden), waardoor de werking van de loodplaten veel beter opgevangen kan worden. Na verloop van tijd bleken deze en nog andere aanpassingen te werken, maar werden zoveel lekkages geconstateerd,

dat men het met gewoon onderhoud niet meer kon redden. Bovendien bleek het onderhoud van deze toren zoveel geld te kosten, dat het hele gemeentelijke budget hiervoor aan deze toren opging en op lange termijn er geen geld voor andere gemeentelijke torens zou zijn. Het werd duidelijk, dat er een grootschalige restauratie van de gehele loodbedekking noodzakelijk was. Zoals gebruikelijk waren ook hier weer de financiën een probleem.

Een grote anonieme financiële schenking kwam als een onverwachte redding. Er werd een begroting van de benodigde werkzaamheden opgesteld. Voorwaarde van de schenking was wel, dat men uiterlijk september 1999 met het werk begonnen moest zijn. Gezien de specialistische aard van het werk kostte het ook weer de nodige moeite het benodigde personeel te vinden. Uiteindelijk kwam dit project ook in aanmerking voor geld uit de zogenaamde “kanjerregeling” van het Rijk. Hierdoor kon de restauratie toch in 1999 van start gaan.

Ook nu werd er weer van boven naar beneden gewerkt. Bij het ontmantelen van de ui bleken de houten onderdelen, die voorzien waren van menie(soort verf) de tand des tijds goed doorstaan te hebben. Waarom de rest van de toren niet in de menie of grondverf gezet was voorafgaand aan het aanbrengen van het lood, heeft waarschijnlijk als reden dat dit nooit gedaan werd en men de consequenties hiervan niet wist. Naast de hiervoor al genoemde verbeteringen, heeft men toen besloten al het houtwerk te menieën. Ook heeft men een aantal constructies vereenvoudigd, waardoor het lood eenvoudiger en duurzamer aan te brengen was. Ook bleek het lood onder de bevestigingen van het kruis aangetast, zodat kruis en haan ook weer verwijderd moesten worden. Uiteindelijk is al het loodwerk vervangen, behalve aan de binnenkant van het open deel bij de beiaard. Als men dat wilde vervangen moest men eerst de beiaard demonteren en daarna weer opnieuw aanbrengen. Ook heeft men al het verrotte en aangetaste onderliggend eikenhout vervangen. Ook bleek het leiwerk bij de gesloten torendelen niet waterdicht. Hier heeft men nog een waterdichte laag achter de leien aangebracht. Het schilderwerk en verguldwerk werd vernieuwd. Ook het nodige smeedwerk moest vernieuwd worden, evenals de sprinklerinstallatie. Bij het herstel van het loodwerk is men vele hele kleine lekkages tegengekomen, die desondanks veel schade veroorzaakt hebben, omdat ze niet eerder opgemerkt waren.

Met alle nieuwe inzichten hoopte men, dat de nieuwe loodbekleding veel langer mee zou gaan dan die van de restauratie van 1964-1969.

3.12 Nieuwe ingang

In 2010 heeft de Grote Kerk een nieuwe entree voor het publiek gekregen. Lange tijd zat de ingang in het kerkhuisje Oude Groenmarkt 23. Dit was nogal lastig te vinden voor het publiek en was ook nogal krap te noemen. De nieuwe ingang kwam in het achterste deel van de Vishal aan de Grote Markt. Hier had men veel meer ruimte, zodat er niet alleen een kaartverkoop kwam, maar ook een winkel en goede sanitaire voorzieningen. Om vanuit hier in de kerk zelf te kunnen komen heeft men een reeds lang dichtgemaakte oude doorgang in de noorderzijbeuk van het middenschip opnieuw open gemaakt.

3.13 Restauratie koor 2018-2020

In de restauratie van 2018-2020 is het meubilair van het hoogkoor onder handen genomen. Dit had veel schade opgelopen door, net zoals in de rest van de kerk, restauraties uit het verleden, die

onbedoeld ondeskundig uitgevoerd waren. De koorbanken hielden achterover, de achterschotten daarvan(dorsalen) waren gescheurd en sterk vervuild,. De grote deuren in het koorhek sloten niet goed meer en ook het avondmaalsbord was er niet goed aan toe. Al deze problemen zijn verholpen. Allereerst werden het koorhek en het avondmaalsbord aangepakt. Daarna volgden de koorbanken met de dorsalen. De wapenschilden op deze dorsalen staan er nu weer prachtig bij. Ook werd de zerkenvloer gevlakt en opnieuw gelegd. Vuil werd verwijderd en schilderwerk werd hersteld. Met deze restauratie heeft men geprobeerd de historisch gegroeide situatie te respecteren. Verder mocht je best zien, dat het oud is.

3.14 Lichtkunstwerk uit 2020

De Vrienden van de Bavo hebben de stad Haarlem voor zijn 775^e verjaardag een lichtkunstwerk cadeau gedaan. Dit is ontworpen door de lichtkunstenaar Mijntje van de Sande. Dit kunstwerk is dagelijks een half uur lang te zien vanaf 9:00 uur 's avonds tijdens het luiden van de Damiaatjes. Tijdens de lange zomeravonden zal het op een later tijdstip te zien zijn. Primair gaat het om de zon, die opkomt en rond de toren draait en langzaam tegen een verkleurende achtergrond weer ondergaat. Per seizoen verloopt de presentatie anders. Er is uitgegaan van de gebruikelijke vier seizoenen, dus zijn er vier presentaties.

4 Belangrijke interieuronderdelen

Het interieur van de Grote Kerk heeft vele waardevolle onderdelen. In het kader van dit boek zijn dat er teveel om op te noemen. Toch wil ik er een paar van uitlichten, waaronder het orgel, dat toch min of meer een handelsmerk van de stad is.

DSC_8454 ; AV ; 24-8-2017 ; Overzicht van het middenschip richting west vanuit het koor

DSC_8545 ; AV ; 24-8-2017 ; Overzicht van middenschip en koor richting oost

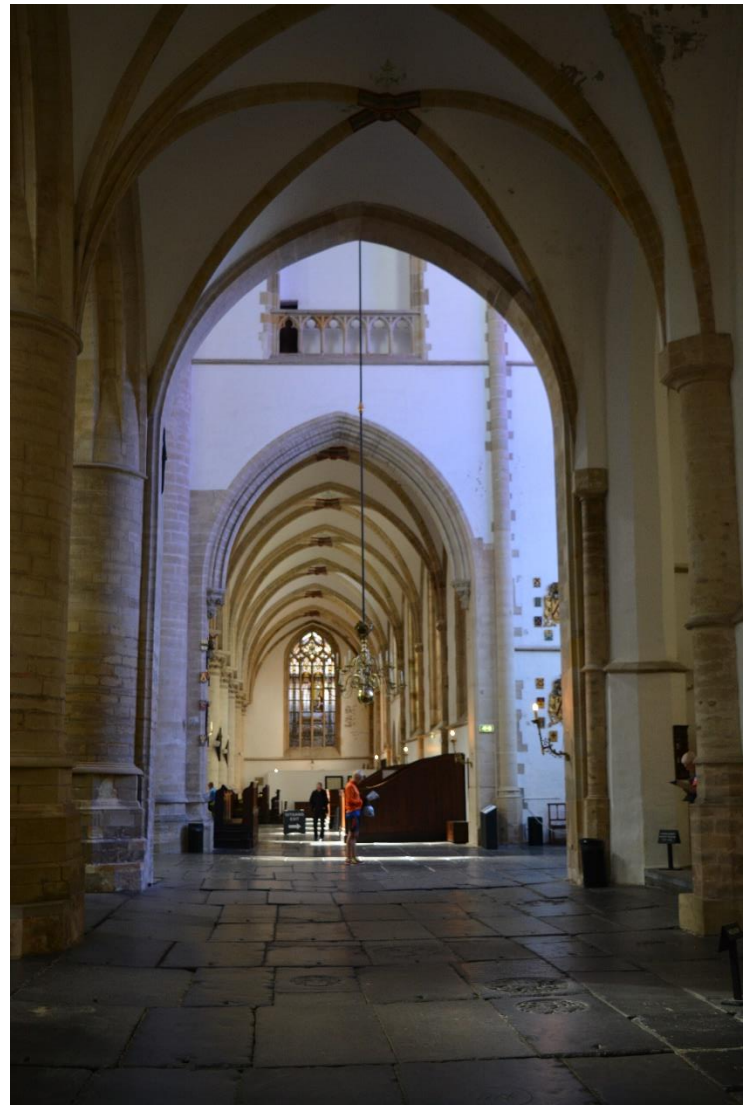
DSC_8455 ; AV ; 24-8-2017 ; Gezicht vanuit het laagkoor richting oost op het hoogkoor met het koorhek

DSC_8473 ; AV ; 24-8-2017 ; Gezicht richting oost in het hoogkoor. In het midden bij het grote paneel en de tafel met het groene textiel stond ooit het hoogaltaar. Geheel links en rechts ziet men de koorbanken

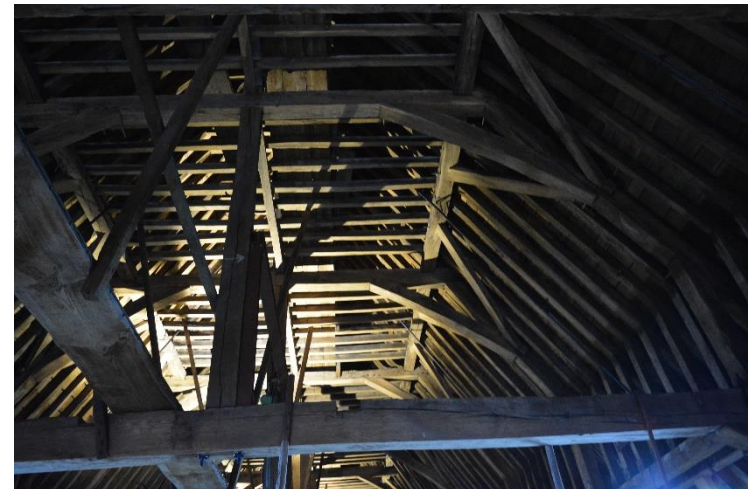
DSC_8443 ; AV ; 24-8-2017 ; Gezicht op het orgel aan de westzijde

DSC_8491 ; AV ; 24-8-2017 ; Vanuit het noordelijk deel van de kooromganging gezicht richting west in de noordelijke zijbeuk.

DSC_00020127 ; AV ; 20-6-2019 ; Impressie van de kap van het middenschip

DSC_00020131 ; AV 20-6-2019 ; Impressie van de kap van het middenschip

4.1 Orgel

Nederlanders hebben van oudsher de reputatie sober en streng calvinistisch te zijn. Daarbovenop hebben de Haarlemmers nog de reputatie wat stijfjes te zijn. Als we nu kijken naar het grote orgel in de Grote Kerk, dan zien we daar een kolossaal barokensemble van bijna 30 m hoog staan. Dat lijkt toch in volledige tegenspraak met elkaar. Hoe is dat nu zo gekomen?

In de middeleeuwen werd een kerkorgel gebruikt tijdens de katholieke eredienst. Na de Reformatie eind 16^e eeuw werd deze gewoonte in de ban gedaan. Een kerkorgel kon toen alleen maar buiten de eredienst voor concerten gebruikt worden. Dit soort concerten werden in Haarlem al voor de Reformatie gegeven. Deze concerten kregen na de Reformatie ook de functie om de kerkgemeente bekend te maken met de toen nog onbekende melodieën van de psalmen. De kerkgemeente moest na de Reformatie zonder begeleiding die psalmen zingen. De kwaliteit van deze zang was dermate beroerd, dat men er begin 17^e eeuw geleidelijk weer toe overging om orgels te gebruiken tijdens de nu dan protestantse eredienst om de zang in goede banen te leiden. In Haarlem gebeurde dat in 1641 en werd na een korte onderbreking in 1649 definitief hervat. Zodoende heeft ook de Grote Kerk een eeuwenlange orgelgeschiedenis.

De geschiedenis van het grote orgel, beter bekend onder de naam Christian Müllerorgel naar de naam van de bouwer ervan, start in feite begin 18^e eeuw.

In de jaren 1463-1466 werd een groot orgel aan de noordelijke koormuur gebouwd. In de loop der tijden werd dat orgel meermalen aangepast aan de eisen van de moderne tijd en gerepareerd totdat waarschijnlijk in of vlak voor 1733 geconstateerd werd, dat het orgel te slecht was om te gebruiken. Christian Müller heeft dit orgel in 1733 uit elkaar genomen en waarschijnlijk is het daarna niet meer in elkaar gezet. De lege orgelkas bleef nog tot 1772 aanwezig en werd toen pas gesloopt. In 1733 bleef zodoende alleen maar een klein in slechte staat verkerend orgel in zuidelijke zijbeuk achter de preekstoel over. Dit was totaal onvoldoende om de kerkgangers te begeleiden.

Er moest zodoende een nieuw orgel komen en wel aan de westkant van het schip. Het schip werd door de kerkgemeente het meest gebruikt. Het voormalige grote orgel aan de noordwand van het koor was toch te ver weg voor een goede begeleiding van de gemeentezang. Hierbij zal ook een rol gespeeld hebben, dat begin 18^e eeuw andere steden zoals Alkmaar, Amsterdam en Zwolle grote moderne orgels kregen. Haarlem liep achter!

Een dergelijk kolossaal orgel is het werk van tientallen mensen. Het gaat niet alleen om schilders, timmerlieden, maar ook om een metselaar en smid. Daarbovenop komen ook nog de leveranciers van de materialen. De belangrijkste personen waren:

- ✓ Hendrik van Limborch. Kunstschilder uit Den Haag. Vanaf 3-4-1738 toezichthouder op de bouw van het orgel. Dit omdat B&W beeldhouw- en snijwerk niet goed genoeg vonden. Er was al eerder advies bij hem ingewonnen.
- ✓ Jan van Logteren. Amsterdams beeldhouwer, die het snij- en beeldhouwwerk voor het orgel moest maken, gebaseerd op een hem aangeleverd ontwerp. Hij was een toonaangevende beeldhouwer.
- ✓ Christian Müller. Veelzijdig man, afkomstig uit Duitsland. Vanaf begin 18^e eeuw werkzaam bij een orgelbouwer in Amsterdam. Later zelfstandige orgelbouwer. Hij maakte niet alleen vele grote orgels, maar ook kleine kabinetsorgels en eveneens klavecimbels en daaraan verwante instrumenten. Hij kan waarschijnlijk beschouwd worden als de ontwerper van het orgel en zeer zeker de bouwer van de technische onderdelen van het orgel.
- ✓ Cornelis Sylvius. Burgemeester van Haarlem en voorzitter van de orgelcommissie.
- ✓ Hendrik de Werff. De Stadszonderfabriek(opzichter van openbare werken) en projectleider.
- ✓ Henricus Radeker. Nieuwe Haarlemse stadsorganist in 1734. Afkomstig uit Groningen. Voorafgaand aan Haarlem werkte hij als organist in de Grote of Sint Michaëlskerk in Zwolle, waar hij speelde op een geweldig en zeer groot orgel. Dit was nog vrij nieuw. Het

- was in 1721 gebouwd door de Duitse orgelbouwer Schnitger.
- ✓ Jean-Baptiste Xavery. In Antwerpen geboren, maar al op jonge leeftijd naar Den Haag verhuisd om daar een gezin te stichten en een atelier te beginnen. Hij was een veelzijdig man en maakte onder meer tuinbeelden, kerkmeubilair, interieurstukken, geveldecoraties, gebeeldhouwde portretten et cetera. Hij was een toonaangevende beeldhouwer.

Deze personen kenden elkaar veelal via opdrachten, werkverbanden en relaties.

Op 14-3-1735 besloot de Haarlemse vroedschap tot het bouwen van een nieuw groot orgel in de Grote Kerk. Dat orgel moest “enigszins” aansluiten bij de grootte en de schoonheid van deze Grote Kerk(maar wat heet “enigszins”?). Nog dezelfde dag ging Hendrik de Werff naar Amsterdam om te spreken met Christian Müller en Jan van Logteren. Christian Müller was al aangewezen als de bouwer van het toekomstige orgel. Hieruit valt op te maken, dat men al voorafgaande aan dit besluit lange tijd bezig was geweest met de voorbereidingen ervan. Dit werpt ook een iets ander licht op de aanstelling van Henricus Radeker als nieuwe stadsorganist een half jaar eerder. Hij kwam toen van de hemel van het grote en mooie orgel in Zwolle terecht in de hel van het kleine in slechte staat verkerende orgel in de Grote Kerk. Zou bij zijn aanstelling al bekend zijn geweest, dat er een nieuw orgel aan zat te komen? Hij zal waarschijnlijk toch goede hoop gehad hebben, dat er binnenkort een nieuw orgel zou komen. Mogelijk moest hij samen met burgemeester Sylvius de bouw van een nieuw orgel op gang brengen. Al kort na het besluit van de vroedschap, op 12 april, lag er een plan met bestek en kostenbegroting. Vermoedelijk uit deze tijd dateert een fraaie ontwerptekening, vermoedelijk gemaakt door Hendrik de Werff op basis van ideeën van Christian Müller. Christian Müller heeft waarschijnlijk het orgel ontworpen in samenwerking met Hendrik de Werff. Het was een gedetailleerd ontwerp, dat in grote lijnen uitgevoerd is. In eerste instantie leek het erop, dat een flink deel van de pijpen van het uit elkaar gehaalde grote orgel in het koor hergebruikt zou gaan worden in het nieuwe grote orgel van Christian Müller. In een later stadium heeft men daar toch van afgezien. Al het pijpwerk moest nieuw gemaakt worden.

Naast anders uitgevoerde decoratie en het vervallen van het uurwerk bovenin, is het belangrijkste verschil met het oorspronkelijke ontwerp wel, dat het veel groter uitgevoerd is. Hieruit blijkt wel de enorme ambitie van het Haarlemse stadsbestuur om Haarlem het meest spectaculaire orgel van de Republiek te geven. Alhoewel het op dat moment qua aantal pijpen niet het grootste orgel in de Republiek was, steeg het wat betreft omvang, monumentaliteit, kostbaarheid en bijzondere pijpen vrijwel boven alles uit. Het is een wat technisch verhaal, maar het orgel combineert Hollandse en Noord-Duitse kenmerken en in beperkte mate ook Midden-Duitse kenmerken. Alhoewel Christian Müller Duitser van geboorte was, ademen de meeste van zijn orgels toch de Hollandse invloed en is het Haarlemse orgel in zijn oeuvre een uitzondering. Vermoedelijk zijn de Noord-Duitse invloeden deels terug te voeren op de wensen van de toenmalige stadsorganist Henricus Radeker, die in Groningen en in Zwolle al ruim in aanraking gekomen was met de Noord-Duitse invloeden. Speelt hierbij ook een rol dat zijn vader een orgelmaker was, die zijn opleiding had gekregen bij Schnitger in Hamburg?

Voorafgaand aan de bouw van het orgel moest het enorme westvenster verwijderd en dicht gezet worden. Ook moest er een aparte fundering voor het tonnen wegende orgel komen.

Omdat bij inspectie van het snij-en beeldhouwwerk in maart 1738 geconstateerd werd, dat het niet geheel voldeed, werd een maand later Hendrik van Limborch als toezichthouder aangesteld. Hierbij speelde ook een rol, dat de betrokken burgemeester Sylvius zich wegens gezondheidsredenen moest terugtrekken uit de orgelcommissie. Hij overleed een paar maanden voor de ingebruikname van het orgel. De drie andere burgemeesters hadden echter een wat andere smaak. Van de hand van Van Limborch kwam een voorstel tot verandering van de sierrand op de balustrade van het balkon. Ook leverde hij een ontwerp voor de beeldengroep in het midden onder het orgel. Dit ter vervanging van een beeld van Jan van Logteren. Dit was een allegorische figuur, die De Tijd moest verbeelden en een medaillon ondersteunt. Uiteraard verwijst De Tijd naar de vergankelijkheid van het leven. Waarschijnlijk hadden de opdrachtgevers

moeite met de manier waarop De Tijd was weergegeven. Het was een levensgrote oude naakte man. Wellicht nam men hier aanstoot aan. De naar ontwerp van Van Limborch uitgevoerde marmeren beeldengroep was veel zedelijker en bevalliger van aanblik. Hier komt ook de mythe in beeld, dat de belangrijke kunstenaar Daniël Marot de orgelkas ontworpen zou hebben. Daniël Marot werd echter alleen uitgenodigd om een ontwerp te maken voor de beeldengroep onder het orgel. Dit ontwerp werd afgekeurd. Men gaf de voorkeur aan het ontwerp van Hendrik van Limborch. Dit is door Jean Baptiste Xaverij op grandioze wijze uitgevoerd. De kunstenaars Van Logteren en Xaverij waren gebonden aan strikte ontwerpen voor het orgel. De beelden in het orgel hebben allemaal betrekking op de muziek en de dichtkunst. In de kleine details komt men de vier elementen tegen. Links bovenaan staat de Bijbelse figuur David als patroon van de kerkelijke zang en instrumentale muziek. Rechts staat Asaf. Hij was hoofd van één van de drie door David ingestelde zangersgroepen. In de beeldengroep onder het orgel ziet men rechts de Vroomheid. Links daarvan staat de Dichtkunst als een vrouw met een geopend boek samen met de Muziek (hand op een harp). Daarboven zweeft de gevleugelde Eeuwigheid. In het vloerkleed trof men oorspronkelijk de wapenschilden van acht regerende en vroegere burgemeesters, alsmede twee pensionarissen en ook nog een stadssecretaris. Tijdens de Bataafse Republiek, zijn deze in 1798 weggehakt als symbolen van ongelijkheid.

Na drieënhalf jaar bouwen oordeelde Christian Müller op 5-9-1738 dat hij vrijwel klaar was met zijn werk. Tijdens de bouwtijd woonde Christian Müller met zijn gezin in de Korte Begijnestraat. In die tijd deed de zolder van de Vleeshal dienst als werkplaats voor de orgelbouw. Jammer genoeg was één medewerker tijdens de bouwtijd door een ongelukkige val om het leven gekomen. Een commissie van deskundige organisten heeft het opgeleverde orgel uitvoerig getest. De experts waren van mening, dat er subliem werk geleverd was. Er was geen enkel punt van kritiek. Christian Müller had zelfs meer geleverd dan waar om gevraagd was. Als blijk van waardering kreeg hij van het stadsbestuur nog een zilveren tabaksdoos met twee comfoortjes, twee schenkborden en twee kandelaars cadeau. Ook twee knechten kregen bij elkaar nog f 100. Er volgde een feestmaal in herberg Het Gulden Vlies voorafgegaan door een feestelijk concert. Dit werd door de burgemeesters aangeboden aan de keurmeesters van het orgel. Op 14-9-1738 werd het orgel voor het eerst tijdens een kerkdienst gebruikt door de heer Radeker.

Door toedoen van de Reformatie in 1578 kwamen de kerken met hun orgels onder het beheer van de stad. Zodoende beslisten de regenten ook over de aanschaf van nieuwe orgels. Dit waren mannen van de wereld, voor wie een orgel een prestigezaak was. Voor hen geen stijf calvinisme maar elegantie en frivoliteit. Denk hierbij ook aan de betrokken burgemeester Cornelis Sylvius. Hij bewoonde het grote herenhuis Kruisstraat 45 schuin tegenover het Hofje van Oorschot. Dit huis bezit een frivolous interieur en een barokke middenpartij in de straatgevel. Dit alles ontworpen door Ignatius van Logteren en zijn zoon Jan van Logteren (leverancier van het snij- en beeldhouwwerk aan het Christian-Müllerorgel). De zeer grote ambitie van het stadsbestuur bleek al eerder uit het feit, dat het uiteindelijke orgel veel groter werd dan het eerste ontwerp. Zodoende bezit Haarlem een grandioos barokensemble in de Grote Kerk. Dit orgel zette Haarlem indertijd direct op de toeristische kaart en doet dat nog steeds.

Uiteraard moet een orgel in de loop der tijd onderhouden en gerepareerd worden en wil men graag weer meegaan met de eisen van de tijd. Zo zijn de blaasbalgen geëlektrificeerd en werd het orgel in de periode 1868-1869 in romantische zin aangepast. In 1959-1961 vond een grote restauratie van het orgel plaats. Men had toen weer andere opvattingen over orgels. Er moesten niet alleen veel technische problemen opgelost worden, maar ook wilde men het originele klankbeeld reconstrueren. Vrijwel alle latere wijzigingen werden ongedaan gemaakt. Verdwenen delen werden gereconstrueerd. De buitenkant werd opnieuw geschilderd. Nog wat later werd de klank nog meer aangepast in historisch opzicht. Ook de buitenkant werd na onderzoek weer van de originele kleuren voorzien. Ondanks de nodige aanpassingen bestaat het overgrote deel van de pijpen nog uit de tijd van Christian Müller. Ook de indeling en de orgelkas zijn nog steeds vrijwel geheel origineel.

Men is er trots op, dat belangrijke mensen het orgel bespeeld hebben. Het gaat hier niet alleen om Mozart en Händel in het verre verleden, maar ook om belangrijke mensen uit een meer recent verleden zoals Felix Mendelssohn-Bartholdy, Franz Liszt, Cavallé-Coll, Saint-Saëns en Dupré.

In 1795 ontstond de scheiding tussen kerk en staat. Zo kwamen de orgels onder de hoede van de kerkbestuurders. De regenten speelden geen rol meer, behalve in Haarlem. Hier accepteerde het stadsbestuur deze wijziging niet. Na een strijd van vele jaren verkreeg de stad in 1817 het eigendomsrecht van het orgel. Zodoende heeft Haarlem nog steeds de unieke fenomenen van een stadsorganist en stadsorgelconcerten. Sinds 1951 worden er internationale orgelconcoursen gehouden.

4.2 Koorhek

Het koor met bijbehorend hoogaltaar van een kerk was oorspronkelijk bestemd voor de priesters. Het schip was bestemd voor de gelovigen. In de middeleeuwen werd de liturgie (uitvoering van de eredienst) meer en meer benadrukt. Hierdoor werd de scheiding tussen geestelijkheid en niet-geestelijkheid duidelijker gemarkeerd en werd het koor belangrijker. Om dit koor te markeren werd het daardoor in eerste instantie afgesloten door hoge gesloten afscheidingen. Later plaatste men meer open afscheidingen, die voorzien konden zijn van stenen of houten balustrades voor de zangers, soms met een orgel en mooi versierd. Zo'n soort afsluiting noemt men een oksaal. Na 1450 gebruikte men veelal hekken om het koor te markeren. Meestal werden die rijk versierd. Achter de afsluiting door het koorhek kon men rustig de mis opdragen en kon men rustig zang en koorgebeden verzorgen.

Het huidige Haarlemse koorhek dateert uit het begin van de 16^e eeuw, maar staat op een stenen plint, die veel ouder is en niet logisch aansluit op het huidige koorhek. Dat betekent dat er een nogal grote oudere koorafscheiding aan het huidige koorhek voorafgegaan is. Misschien stond hier ook een oksaal?

Het huidige koorhek is voorzien van erg veel koperwerk. In de tijd van de bouw was dat heel erg kostbaar. Het is indertijd gefinancierd door schenkingen, bijdragen en legaten. Een aantal van deze schenkingen is uit de kerkmeestersrekeningen van 1509/1510 bekend.

Lange tijd hebben velen gedacht, dat dit koorhek de brandende braambos symboliseert. Dit blijkt echter een verkeerde interpretatie van een negentiende-eeuws geschrift te zijn. De kandelaars met kaarsen dateren pas aan het begin van de 20^e eeuw! Bovendien zijn er alleen maar druiventrossen en geen bramen aanwezig.

In 1509 was Steven die beeldsnyder bezig met het timmerwerk van het koorhek zelf. Hij had houten modellen vervaardigd voor het koperwerk, dat gegoten zou moeten worden. Op 27 oktober 1509 kreeg de metaalgieter Jan Fierens uit Mechelen van de kerkmeesters de opdracht het koperwerk voor het koorhek te gieten. Jan Fierens was één van de belangrijkste personen uit de kopergieterijbranche in Mechelen. Die kopergieterijbranche beleefde daar tussen de tweede helft van de 15e eeuw en het begin van de 17e eeuw zijn hoogtepunt. Hij moest de eerste partij koperwerk afleveren op Pinksteren in 1510. De rest zou een jaar later volgen. Dit bleek echter niet mogelijk. In 1510 werd er niets geleverd en van 1511 weet men het niet, omdat veel gegevens ontbreken. In 1512 wordt voor het eerst melding gemaakt van het koperwerk van het koorhek. Maar blijktbaar was hij nog lang niet klaar. In 1516 vond men nog posten voor het koperwerk. Ook blijkt uit de kerkrekeningen, dat er in 1517 en 1518 nog betaald werd voor het koperwerk. Mogelijk vond de laatste betaling in 1519 plaats, maar dat kan ook voor iets anders geweest zijn. Zodoende is Jan Fierens bij elkaar toch zo'n acht jaar bezig geweest. Jan en Steven hebben uitstekend werk geleverd! Steven was de ontwerper van het geheel, maar over hem is helaas bar

weinig bekend.

In de loop der tijd is er het nodige gesleuteld aan het koorhek. De eerste grote verandering vindt plaats tegen het einde van de 16^e eeuw ten gevolge van de Reformatie. Boven de ingang was oorspronkelijk een kruisbeeld van Jezus aanwezig, mogelijk als onderdeel van een calvariegroep. Zo'n calvariegroep bestaat uit een berg met het kruisbeeld erop en dat wordt aan weerskanten geflankeerd door beelden van Maria en Johannes. Dit is vervangen door een groot bord met stichtelijke teksten erop. Men weet niet zeker wat dat voor teksten waren. Aan weerskanten van het koorhek werden eveneens tekstborden opgehangen. Deze hangen nu in het noorder- en zuidertransept. Samen met het Avondmaalstektbord vormden deze vier tekstborden één geheel als waardige omgeving voor de avondmaalsviering. In de loop van de 17e eeuw is het tekstbord boven de ingang verdwenen. Er is een mogelijkheid, dat het van de ingang verwijderde kruisbeeld toch nog bestaat. In de pastorie van de Antoniuskerk aan de Nieuwe Groenmarkt is zo'n beeld met aan de bovenkant het jaartal 1511. Dat past precies bij de ontstaansgeschiedenis van het koorhek. Mogelijk, dat het door de veranderingen van de Reformatie in veiligheid gebracht is en bij de Minderbroeders terecht gekomen is. Deze bedienden twee schuilkerkjes en gingen over naar de Antoniuskerk, toen die in gebruik genomen werd. Mogelijk hebben zij toen dit kruisbeeld meegenomen. Verder zijn er nog een aantal nissen in de stijlen van het koorhek, waar oorspronkelijk ook beelden gestaan moeten hebben.

De volgende grote verandering vond plaats in de Franse tijd. In het kader van hun motto "vrijheid, gelijkheid en broederschap" zijn alle wapenschilden in de kerk verwijderd. Zo ook heeft men toen de wapenschilden in de houten onderkant van het hek weggehaald.

Tijdens de grote restauratie van de kerk aan het eind van de 19e eeuw was het koorhek één van de eerste delen die onderhanden genomen werd. Het koorhek werd toen van zijn gele verf ontdaan en naar een ontwerp van de toeziend restauratie-architect Cuypers is toen de huidige bekroning van de ingang aangebracht. Ook werden de wapenschilden weer aangebracht in de onderkant van het koorhek. Ook kwam bij deze restauratie aan de binnenkant van de grote horizontale hoofdbalk een tekst tevoorschijn, die verwijst naar het kruisbeeld/calvariegroep, dat ooit boven de ingang gestaan heeft. In 1916 zijn de koperen kandelaars aangebracht. Waarschijnlijk is dit deels betaald uit een legaat. Ook het ontwerp van de kandelaars is door Cuypers geleverd.

In de Tweede Wereldoorlog heeft men het koperwerk van een bruine verflaag voorzien. Men wilde het zodoende op hout laten lijken, zodat het door de bezetters niet als metaal opgeëist kon worden. Na de oorlog hebben padvinders deze bruine verflaag weer verwijderd. Daarna zijn nog een paar opknapbeurten gevolgd.

Al met al is het koorhek een fascinerend onderdeel van de Grote Kerk. Het is niet alleen buitengewoon mooi, maar bevat ook vele interessante middeleeuwse details en figuren.

4.3 Koorbanken

Heel erg lang heeft men op basis van bepaalde kerkrekeningen gedacht, dat de Haarlemse koorbanken uit de Grote Kerk dateren uit het begin van de 16^e eeuw. Kort geleden is men er achter gekomen, dat deze gedachte berust op een verkeerde interpretatie van deze kerkrekeningen.

Op basis van het opnieuw bekijken van oude kerkrekeningen en van een grondige analyse van de technische aspecten van de koorbanken en een grondige analyse van de stijl van de kleding en de haardracht van de figuren op de koorbanken is men tot een hele andere conclusie gekomen. De koorbanken bezitten twee typen figuren. De stoelen van de banken hebben een zitting, die je

omhoog kunt klappen. In opgeklapte toestand zit er aan de onderkant een steuntje, ter ondersteuning van mensen die lang moeten staan. De figuren aan de onderkant van zo'n steun heten misericodes. Daarnaast is er aan elke zijkant van een stoel een steunknop, ook in de vorm van een figuur. In de uiteinden van de banken zitten ook figuren verwerkt.

Maar allereerst: wat zijn koorbanken? In de middeleeuwen was zang een belangrijk onderdeel van de kerkrituelen. Deze zang werd verzorgd door priesters, koorzangers en koorknappen. De koorbanken dienden als zetel voor deze mensen.

Na het opnieuw bekijken van oude kerkrekeningen in combinatie met de hiervoor genoemde technische- en stijlanalyse van de koorbanken is men tot de volgende conclusies gekomen :

In 1439 werden de Haarlemse koorbanken verbouwd. Ze moeten er toen dus al geruime tijd gestaan hebben, zodat het aannemelijk is, dat de kerk al koorbanken gehad moet hebben vanaf de ingebruikname van het koor rond 1400. De verschillende onderdelen van de koorbanken (stoelen, achterschotten en overhuiving) dateren uit verschillende perioden. Per periode hebben verschillende mensen aan de koorbanken gewerkt. Het oudst zijn de oostelijke 17 stoelen (zonder achterschot en overhuiving), zowel aan de noordzijde als aan de zuidzijde van het koor. Op basis van een analyse van de kleding en de haardracht van de daar aanwezige figuren is men tot de conclusie gekomen, dat deze dateren uit het einde van de 14^e eeuw. Dit werd ondersteund door dendrologisch onderzoek aan twee stukken hout. Het ene stuk hout moet rond 1370 gekapt zijn en het andere rond 1381.

De 5 westelijke stoelen, zowel aan de noordkant als aan de zuidkant van het koor dateren op basis van stijlanalyse van kleding en haardracht waarschijnlijk uit de eerste helft van de 15^e eeuw. Omdat er toch een vrij nauwe stijlverwantschap is tussen de oudste koorbanken en deze nieuwere delen kan het tijdsverschil tussen beide delen niet heel erg groot geweest zijn. Dit wijst op de verbouwing van 1439. Waarschijnlijk is dat een flinke verbouwing geweest, omdat de datering van de wapenschilden op de achterschotten (dorsalen) ook rond die tijd beginnen en er volgens de kerkrekeningen toen ook achterschotten (dorsalen) gemaakt zijn. Ook is het duidelijk, dat de aansluiting tussen de latere 5 stoelen en de al bestaande 17 stoelen als "verbouwing" aan te duiden valt. Ook is duidelijk, dat het huidige begin 16^e-eeuwse koorhek staat op een stenen voet, die veel ouder moet zijn en functioneel niet goed aansluit op het huidige koorhek. Hier moet ooit een veel grotere en zwaardere koorafsluiting gestaan hebben. Dit lijkt erop te duiden, dat ooit (rond 1439 ?) de 2 tegenover elkaar staande rijen koorbanken aangevuld zijn met een aan de westzijde dwars geplaatst rijtje koorbanken, zodat er twee L-vormige rijen koorbanken ontstonden met een opening in het midden aan de westzijde ervan. Dit past in die tijd, toen een koorhek vaak nogal gesloten was en twee van die L-vormige rijen banken met het korte rijtje banken tegen het koorhek aan gewoon waren. Ook de maatvoering van het koor maakt dit mogelijk. Waarschijnlijk waren het twee rijtjes van 6 stoelen, die toegevoegd zijn. Door het verbouwwerk in latere tijd zijn er stoelen verloren gegaan.

Begin 16^e eeuw is het huidige koorhek gebouwd. Dit is een geheel open constructie. Waarschijnlijk wilde men het zicht op het altaar verbeteren. Hierdoor moest de rangschikking van de koorbanken weer aangepast worden. De oudste koorbanken werden een eind naar het oosten opgeschoven en de dwarsgeplaatste rijtjes van elk zes stoelen werden in het verlengde van de rijen aan de noord en de zuidzijde van het koor geplaatst. Hierbij zijn een paar zetels verloren gegaan. Ook is er rond die tijd een nieuwe overhuiving gemaakt om het geheel aan elkaar te smeden. In latere eeuwen hebben verschillende restauraties plaatsgevonden. Op een gegeven moment zijn de wapenschilden van de twee bisschoppen en een belangrijk katholieke persoon weggeschilderd. In de Franse tijd (vrijheid, gelijkheid en broederschap) zijn alle wapenschilden overschilderd en aan het oog onttrokken. In de Franse tijd is de kerk als paardenstal in gebruik genomen. Hierbij zijn de nodige vernielingen aan het interieur van de kerk aangericht. Blijkens oude schilderijen en tekeningen stond er voor de koorbanken nog een rijtje lessenaars, die waarschijnlijk in de Franse tijd verdwenen zijn. Door restauraties aan het eind van de 19^e eeuw zijn de wapenschilden weer zichtbaar gemaakt. De achtergronden van deze wapenschilden en de datering ervan is niet geheel

duidelijk.

Door de oudste delen van de koorbanken te kunnen dateren aan het eind van de 14^e eeuw, zijn die daardoor de oudste koorbanken in Nederland. Of dit, ook gezien de ingebruikname van het koor rond 1400, impliceert, dat deze oudste koorbanken afkomstig zijn uit de voorganger van de huidige kerk wordt nergens genoemd of aangegeven. Dit is dan ook een persoonlijke vraag, die bij mij leeft.

Bibliografie kort

(Hengst, et al., 2021) (Pauw, 2018)(Stekelenburg, 2020) (Temminck, 2002) (Tuuk, 2008)

5 Bibliografie uitgebreid

Hengst, D. den, Kaan, H. en Vermeij, K. 2021. *Het Grote Bavoboek*. Haarlem, Zwolle : WBOOKS, Zwolle / Vereniging Vrienden van de Grote of St.-Bavokerk, Haarlem, 2021. ISBN 978 94 625 8419 8.

Pauw, A. 2018. *Het Christian Müller-orgel in de Grote of St.-Bavokerk te Haarlem, een inblikje in Haarlems pronkstuk*. Haarlem : Vereniging Vrienden van de Grote of St.-Bavokerk te Haarlem onder auspiciën van de Werkgroep Christian Müller-orgel, 2018. ISBN 978 90 828950 0 1.

Stekelenburg, R. 2020. Dagelijks half uur lichtkunst. *HaarlemsDagblad*. 20-11-2020, 2020.

Temminck, J.J. (redactie). 2002. *De toren van de Grote of Sint-Bavokerk*. Haarlem : Schuyt & Co, 2002. ISBN 90 6097 6177.

Tuuk, L. van der. 2008. *Noormannen in de lage Landen. Handelaren, huurlingen en heersers*. Kampen : Uitgeverij Omniboek - Kampen, 2008. ISBN 978 90 5977 353 0.